

श्री. ।

शास्त्रमुक्तावली, ५

श्रीशोऽत्तर—श्रीविजयराघवाचार्यविरचित

शतकोटिमण्डनम् ।

श्रीकाञ्ची प्रतिवादिमयङ्कर अनन्ताचार्येण
परिलोचितम् ।

श्रीसुदर्शनसुब्राह्मणशालायां
अमुद्यत ।

SA 2N
V 13

श्रीकाञ्ची ।

१९१०

All rights reserved

श्रीः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्री शोहतूर-विजयराघवाचार्य विरचितम्

॥ शतकोटिमण्डनम् ॥

रघुवीरपदाम्भोजयुगलध्यानधारया ।
साधयेऽर्थानभिमतान् यद्देशोस्त्रयमवच्छिद्य ॥
ग्रन्थेऽस्मिन् शतकोटिनामनि गुरुत्सैः कृते दोषदृक्
कश्चिदेन निरस्ततामुपगतः सद्युक्तिमिस्त्रोऽधुना ।
अन्यं कञ्चन तत्र दोषघटनायासाधितं धीश्यत
ज्ञानार्थं विजयादेराधवपदारयेयः प्रवृत्तः पुनः ॥
शतकोटिविदलनेच्छा पुण्यजनानां हि निष्फलाप्युचिता ।
उन्मूलनं तथैषां लीलातो विजयराघवायस्य ॥
शिष्याणाञ्चाधवान्येषां वादौ-मुक्यवती कृते ।
प्रपिद्विचित्ररचना विजयेन विरच्यते ॥

सत्यतिपक्षक्षणे बह्व्यभावबह्व्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्भेदेऽतिव्याप्तेराप-
श्यकेन विमिश्रान्तराघटितत्वेन वारणम् । तच्च न यथा धृतम्, जनकतामात्रघटितत्वे
बह्व्यभावव्याप्यवह्व्यभावव्याप्यव्याप्यवद्भेदे, प्रतिपन्नकतामात्रघटितत्वे हृदस्समा-
नाधिकरणत्रलाभाववानित्यत्र सत्यतिपक्षेऽप्याप्तेः । उभयघटितत्वे उक्तातिव्याप्तेः ।
जनकतायां विशिष्टान्तरयत्किञ्चिद्भावंच्छिन्नविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिषेधे
वद्व्यभाव-
व्याप्यव्याप्यवह्व्यभाववद्भेदेऽतिव्याप्ते । परन्तु विशिष्टान्तरयत्किञ्चिद्भावंच्छिन्नवि-
षयकत्वानवच्छिन्नत्वं सत्यन्तप्रतिबन्धकतायामेव निषेधनीयमिति शतकोटिमध्ये
शुचरणा ।

अग्रान्ये-एव सति प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावममानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षरूप
मन्प्रतिपक्षान्याप्तिः, प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभाववद्विरूपितयत्प्रतिहेतुमत्पक्षरूपविशि-
ष्टान्तरघटितत्वात् । तथा हि-हेतुव्यापकसाध्याधिकरणनिस्पितहेतुतावच्छेदकसम्प-
न्धावच्छिन्नाधेयतावगाहिन एव परामर्शस्वानुमितजनकता, अन्यथा हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तिहेत्वादेः मतभेदेनासाधरण्याविरोधरूपस्य दोषव्यानिर्वाहान् ;
यद्यपि साध्यासमानाधिकरणहेतुरूपोक्तदोषनिश्चयस्य पक्षे हेतुमत्तानिश्चयसहितस्य
साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमस्ति, तथापि हेतुनिष्ठसाध्यासमानाधिकरणव्याप्यस्य
साध्यनिष्ठहेत्वसामानाधिकरण्यादेश्च शोपत्यानिर्वाहः, न हि साध्यनिष्ठहेत्वसामाना-
धिकरण्यनिर्वाहः पक्षे हेतुमत्तानुमानमाहित्वेन साध्यव्याप्यानिर्वाधि ? एतद् चेद् मधु-

रानार्थापि विरोधप्रत्यादी ; क्वचिद्वादाधर्मात्—जनकतावच्छेदककोटौ उक्तसम्बन्धस्याना-
 धर्त्यकत्वमतिपादनं मतान्तरमिप्रायेण, अन्वयाऽसाधारण्यलक्षणात्प्रक्रान्तविरोधा-
 प्राप्तः विभागानुपपत्तेः; इत्यत्र उक्तव्याप्तिः। एवं व्याप्येते निश्चयत्वानिवेदो ल-
 घवात् व्याप्तिविच्छेदेषु शिष्यावगाहपरामर्शव्यवहाराभ्यामुक्तिजनकतावच्छेदकतया
 तस्यैव दोषत्वात् तत्र तदघटितरूपस्य विशिष्टान्तरत्वसम्भवेनाव्याप्तिः । एवं जल-
 व्यापकत्वद्वयभावकालीनहृदो पक्षनिर्माणत्वेन बहुवचनव्याप्यजलवच्छेदशब्दाव्याप्तिः।
 न च सामान्यलक्षणे प्रातवन्धकतायामेव तथा निवेशात् उक्तदोषो दुर्वार इति
 घाप्यम्, अन्वयपक्षवैशिष्ट्यं हि प्रातवन्धकतायां न स्वरूपसम्बन्धमात्रेण, अपि तु
 स्वाश्रयजनकताव्यापकत्वस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन, अत उक्तदोषाभावात् । तस्याच्छत-
 कोद्भुवत् न सम्भवात्, परन्तु जनकतायामेव तद्विषयम् । न च बहुवचनव्याप्य-
 व्याप्यवच्छेदमध्यवृत्तत्वात्तस्यासिद्धौ वाच्यम्, एकरूपेण जनकतामभ्युपेत्य तत्र प्र-
 धनकताव्याप्यत्वनिवेशनोक्तदोषोद्धारत् । अत एव बहुवचनवच्छेदव्याप्य-
 व्याप्यवच्छेदनीहृदो वदन्मानस्यत्र न सत्यात्पक्षोक्तव्याप्तिः, नानासम्बन्धा-
 गाद्वैतदभाववद्भूतमत्तान्वयानामर्थकरूपेण जनकतामभ्युपगमनं तस्यावच्छेदक-
 धनतया पक्षकुक्षिप्रतिष्ठत्वात् पक्षतावच्छेदककोटिप्रतिष्ठतसम्बन्धात्तत्सम्बन्धा-
 वगाहज्ञानेनैव जनकत्वसत्त्वात् दोष इत्याक्षिपन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यते—यत् एकरूपेण जनकतामभ्युपेत्य तत्र प्रतिबन्धकताव्याप्य-
 निवेशेन जनकताया यच्छिष्टो विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि न बहुव-
 चनव्याप्यव्याप्यवच्छेदवच्छेदवच्छेदवच्छेदवच्छेदवच्छेदवच्छेदवच्छेदवच्छेदवच्छेदवच्छेद-
 नाभाववद्भूतमत्तकालीनगगनवानित्यत्र तादृशगगनाभावव्याप्यभावव्याप्यप्रमेयत्वपक्ष-
 टेजन्तव्याप्तेः, प्रमेयत्वव्याप्यकत्वानिष्ठभागस्य विशिष्टान्तरत्वसम्भवेन प्रतिबन्धकता-
 या तन्निवेशपक्षे तदभावात् ।

अथ तथा निवेशो व्यापकताघटितसंप्रतिपक्षव्याप्तिः ह्युच्यते तत्र मन्त्रोक्तं स्वे-
 नैव वक्ष्यमाणा दुर्वारा । न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नविरोधोऽनुमितजनकतास-
 म्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताव प्रतियोगिताकमेदव्यवस्थावच्छिन्नविषयकत्वावच्छि-
 न्नप्रतिबन्धकतावत् तन्मयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववद्भूतनीयत्वस्य
 विशिष्टान्तरविषयितायां निवेशदोषोक्तव्याप्तिनिराकरणम्, प्रमेयत्वविनिष्ठसंप्रतिपक्ष-

वारणाय प्रथमसम्बन्धः, विशिष्टवैशिष्ट्याद्यगाहिलुद्धिजनकतामादाय उक्तान्यातिस्स्या
 दिति तत्र विरोधपुमितिानरूपतत्त्वनिवेशः; बह्निव्याप्यभूमपत्पर्वतकालीनजलस्य
 प्रतिहेतुत्वे तद्द्रोपवारणाय विरोधे प्रकृतानुमितिनिरूपितत्वं निवेद्यम् ; जनकतायां
 स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशे द्वयो बह्निभूमोभयवानित्यत्र बह्न्यभावव्या-
 प्यभूमाभावव्याप्यवद्भूदात्पातिः स्यात्, तन्निवेशे तस्य स्वानवच्छेदकविषयता-
 शून्यत्वसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकत्वाधिक्यताया अदोषात् ;
 द्वितीयसम्बन्धनिवेशात् तादृशविशिष्टान्तराप्रसिद्धिः, तस्य स्वसम्बन्धत्वाय तत्र
 स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वनिवेश इति वाच्यम् ;—तथा निवेशे बह्न्यभावव्याप्य-
 व्याप्यवह्न्यभाववद्भूजगतव्याप्तेः न च प्रथमसम्बन्धे स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न-
 जनकताया प्रकृतानुमितिविरोधपुमितिानरूपितत्वस्य प्रकृतानुमितिनिरूपितप्रतिबन्ध-
 कताविशिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिरूपितजनकतावच्छिन्न-
 यस्य विषयत्वेन निरुक्तसकलद्रोपोद्धारः ; वैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदयव-
 तादात्म्योभयसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं स्वावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिरूप-
 न्यतानिरूपितजनकतासम्बन्धेन, भेदयवतयोगितावच्छेदकत्वं स्वरूपितप्रतिबन्धता-
 वच्छेदकत्ववच्छिन्नप्रतिबन्धतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासम्बन्धेन, तादात्म्यसम्बन्धनिषे-
 द्धात् वाच्यतावच्छिन्नकतावैतद्वत्स्य सन्निवृत्तप्रतिबन्धकताया सत्त्वेऽपि बोधदोषः ;
 एतन्न यन्मभाववत्तेनाऽभाववत्कालीनतजोभावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यवद्भूदे हृदय-
 शक्यवह्निस्वाप्यकथल अनुमितौ प्रकृतानुमितिविशेषित्वनिवेशेऽप्यतिव्याप्तिरिति
 नरस्तम् ; यथाच विशिष्टद्वय एव तथा निवेद्य जनकतायां विशिष्टान्तरविषयक-
 ग्यानवच्छिन्नत्वनिवेश प्रोच्यते, तथापि तथानिवेशे सत्यन्तर्द्वयार्थं स्यादिति तदुप-
 क्षानम्, शुद्धीभविष्यति चेदमुपतंष्टादिति वाच्यम्, —एवमपि घटः तत्त्वसम्बन्धेन
 गगनभाववद्भाववद्भूतिमत्कालीनगगनाभाववत्प्रतियोगिमत्कालीनगगनाभाववद्—
 भावविशिष्टवत्कालीनगगनवानित्यत्र तादृशगगनाभावव्याप्यभावव्याप्यप्रमेयवद्घटे,
 एव जलं सामानाधिकरण्याभाववदित्यस्य सामानाधिकरण्याप्यजलव्याप्यवजले, एव
 जलवद्द्रो बह्निमानित्यत्र बह्न्यभावव्याप्यजलव्याप्यवत्तादृशहृदे चानिष्यात्तेः; तत्र
 प्रथमसम्बन्धस्य अधिकरणत्वाम्भवादिति चेन्न—प्रतिबन्धकतायां प्रतिबन्धकताया-
 विशिष्ट्यं बोधसम्बन्धेन, किन्तु स्ववृत्तिप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, वैशिष्ट्यं स्वस-
 मानाधिकरणेत्यादिभेदयवसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं स्वविशिष्टनिश्चयत्वसम्बन्धेन,
 प्रकारतायां प्रतिबन्धकतावृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदयवसम्बन्धेन, प्रकारता

वैशिष्टयञ्च निश्चये स्वविदिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वसावधेन, अधिकरणताया स्ववैशिष्टय
 स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वसम्बन्धेन, अधिकरणतावैशिष्टयञ्च स्वविशिष्ट
 त्वस्वविदिष्टनिश्चयविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन, निश्चये स्ववैशिष्टयञ्च स्वविशिष्टावच्छेद
 कताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, स्ववैशिष्टय स्वाध्यावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्यापक
 त्वविशिष्टस्वरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादृश-
 प्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वस्वाध्यावोभयसम्ब-
 न्धेन, अवच्छेदकतावैशिष्टय निरूपकतासम्बन्धेन, निश्चये निश्चयवैशिष्टय एवमपि
 वच्छिन्नैकत्ववृत्तित्वसम्बन्धेन, निश्चये अधिकरणतावैशिष्टय स्वाध्यावच्छेदकतावच्छे
 दकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारता
 निरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वसम्बन्धेन, प्रतियोगितावच्छेद
 कत्वञ्च स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबध्यकताविशि
 ष्टत्वसम्बन्धेन, वैशिष्टय स्वानवच्छेदकविषयतादृश्यत्वसम्बन्धेन, तेन हृदो जलवद्दूद
 कालीनवह्निमानित्यस्य तादृशवह्न्यभावस्याप्यवह्न्यभावपक्षलकालीनहृदो मानित्या
 सि, न वा हृदो वह्निमानित्यत्रैव जलवद्दूदस्याप्यवह्न्यभावजन्यत्वमिति तादृशजल
 व्याप्यत्वमिति तादृशहृदो वातिभ्यासि, इत्यन्व निश्चयो मुख्यविशेष्यतादृश्यत्वेन वि
 शेषणीया—स्वाधिकरणनिश्चय एव वा तत्प्रतिबध्यकतानवच्छेदकविषयितादृश्यत्व
 विशेषणम् भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वन्तु स्वरूपसम्बन्धेन, अधिकरणमे वक्ष्याम,
 तस्मात्प्रतिबध्यकतानामेव तन्निवेशनमुचितम् । एतत्परिष्कारे प्रतियोगिवैय
 धिकारण्यघटितजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलतदघटितजलव्यापकवह्न्यभा
 वकालीनजलोभयवद्दूदानित्यतिशङ्कानवकाश । जनकताया तन्निवेशो घटपक्षको
 तस्मात्प्रत्यक्षे पूर्वोक्तानित्यापि । एव जल सामानाधिकरण्याभाववदित्यस्य च । एव
 जलवद्दूदो वह्निमानित्यस्य चोक्तानित्यापिर्दुर्चारात् ॥

यत्तु तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टत्वविषयताशून्यतादृशविशिष्टविषयकनिश्चयध
 र्मनिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ततादृशविशिष्टद्वयानिषयत्वस्य विशेष्यत्वमित्यादि निवेशानुभा
 तित्यापिवाणमिति । तत्तु—उत्तरे तथा निवेशो घटो गगनाभाववद्भावजन्यतादीनि
 गगनानित्यस्य सम्प्रतिपक्षान्यापते । एव अभाववृत्तित्वस्याप्यवह्न्यभावकालीनवह्ने
 स्माप्यत्वे अभावस्य पक्षत्वे अभावनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्याप्यवच्छेदकत्ववह्नौ चाप्या
 पते । तन्निवेशोऽपि वह्न्यभावन्यभावविशिष्टयानिरूपितत्वव्यकालीनवह्न्यभावपद

भाववन्निरूपितत्वत्कालीनवह्निसाध्यकाधेयत्वपक्षकस्थले तादृशवह्निमद्वृत्य
 भाववद्वृत्तिमदाधेयत्वे, आधेयत्वपक्षकवह्न्यभाववत्स्वरूपसम्बन्धेनाभाववन्निरूपित
 त्वत्कालीनवह्न्यभाववदभावविशिष्टवन्निरूपितत्वत्कालीनवह्निसाध्यकस्थले ता-
 दृशवह्न्यभावभावाभाववद्वृत्त्यभाववद्वृत्तिमदाधेयत्वे चातिव्याप्तेः ।

यत्तु द्रव्यत्ववद्दोषभाववद्द्रव्यापकजातित्वाभावकालीनजातित्ववानित्यत्र तादृश
 जातित्वाभावाप्यप्यद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिमद्वृत्त्यत्ववद्घटोऽतिव्याप्तेर्वर्णायसर्वमताएव
 विरोध्यनुमितौ विशिष्टद्रव्याघटितत्वं निवेशनीयमिति । तदसत्, तन्न हि द्वे प्रतिबन्धकते
 पतते, एका द्रव्यत्वस्यापकविशिष्टजातित्वानावविषयकनिश्चयविशिष्टद्रव्यत्ववद्द-
 विषयकनिश्चयत्वावच्छिन्ना, अपरा अभाववद्द्रव्यापकसामान्यत्वाभावत्वावच्छिन्नविषय
 कनिश्चयविशिष्टाभावविशिष्टवत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्ना, अभाव
 विशिष्टस्य व्याप्यत्वञ्च संयोगेन सम्वायेन वा, तत्राद्यायाः परमाभावत्वाघटि
 तविशिष्टात्मकविशिष्टान्तरविषयकनिश्चयत्वापकत्वात् नानासम्बन्धावगाहितदभाव-
 वद्वृत्तिमत्तानिश्चयानामेकरूपेण जनकतामभ्युपेत्य विशेष्यदकघटकजनकताद्व्यापक-
 त्वस्य सत्यस्तघटकप्रतिबन्धकतायां निवेशेन द्वितीययाश्च तदभावात् तत्रातिव्याप्ति
 विरहात् अस्माकं तद्विशेषणमावश्यकत्वात् । यस्तुतः वक्ष्यमाणरीत्या विशेष्यदका
 भावादेव उक्तातिव्याप्तिवारण्यसम्भवात् उक्तेये विशिष्टद्रव्याघटितत्वविशेषणं
 अनर्थकमेव । एतेन तत्तत्सम्बन्धेन अभावाविशिष्टव्यापकपगनाभावकालीनगमन
 साध्यकघटपक्षकत्वेन तादृशावशिष्टपगनाभाववद्वृत्त्यप्यद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिमद्वृत्त-
 ऽतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमावश्यकम्, नानासम्बन्धावगाहितनिश्चयानां एकरूपेण
 जनकत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वस्यापि तथा सम्भवादिति दाङ्गाभ्यास्ता । किञ्च जनक
 तायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशे इतो वद्विमानित्यत्र बह्व्यभावव्या-
 प्यव्यपमेयहृदेऽतिव्याप्तिः ।

यत्तु जन्यतायां तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वस्याने तादृश
 प्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशाच्चोक्तदोषः, वृत्तिश्च विशिष्टा-
 न्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, सर्वमते-
 ऽप्येवं विवक्षणीयम्-अन्यथा घटकालीनवह्न्यभावभावाभाववद्वृत्तिमद्वृत्तेऽतिव्याप्तेः, तत्र
 हि घटकालीनवह्न्यभावभावाभाववद्वृत्तिमद्वृत्ते यद्द्व्यभावभावाभाववद्वृत्तिमद्वृत्त्याघटक
 तथा तस्य विशिष्टान्तरत्वासम्भवादिति । तच्चिन्त्यम् । घटकालीनवह्न्यभावभावाभाव
 वद्वृत्तिमद्वृत्ते ह्यस्य तस्याघटकत्वादेव तस्याप्रतिबन्धकत्वात्, तद्वच्छेदकरूपा-
 न्तरस्य च तत्रासात्वात्, इतरमते तद्व्यवश्यकत्वात्, वद्विसामान्याभाववशाद्युद्धौ
 महानग्नीपवद्विद्याप्यन्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं यदतः कस्यचिद्घटकालीनेत्याद्युक्त
 निश्चयस्य तद्वृत्तेण प्रतिबन्धकत्वस्य हृद्येऽपि मुन्द्ररपद्विभक्तिसामकालीनपर्यंत
 स्मुन्द्ररवद्द्रव्यापकजातित्वात्तादृशावशिष्टपगनाभाववद्वृत्त्यप्येव

केचित्तु- प्रतिबन्धकतायां विविधान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशे उक्तस्य प्रति-
 पक्षविशेषव्याप्तिवारणाय विविधान्तरविषयितायां तत्र प्रतिबन्धकताव्याप्यविशेष-
 मितिजनकतानवच्छेदकत्वतत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयाभावो निवेद्यते । मेधाव-
 विशिष्टसप्रतिपक्षवारणाय प्रथमदलस्य प्रतियोगतया निवेशः, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह-
 बुद्धिजनकतामादाय उक्तव्याप्तिवारणाय तत्र विरोध्यनुमितीति । यद्द्वयभावव्याप्य-
 व्याप्यरूपप्रतिहेतुघटितसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहाय तत्र प्रतिबन्धकताव्यापकत्वं जनकतायाश्च ।
 सत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहाय द्वितीयदलस्य तथा प्रवेशः, अन्यथाप्रसिद्धे । अत्र जनकता-
 वच्छेदकत्वं तद्वृत्तिमित्यत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमपि तद्वृत्तित्वम् । इत्थञ्च उभय-
 भावो विविधान्तरधर्मपत्र निवेद्य । तेन नैकत्र द्वयमिति रीत्या जायमानज्ञानी-
 विषयतामादाय तद्दोषतादवस्थम् ।

न च याधप्रतिबन्धकताव्याप्यतादृशजनकत्वाप्रसिद्धत्वेन वाधातिव्याप्तेवार-
 णात् विशेष्यदलेवैयर्थ्यम्, सामान्यलक्षणेऽप्युक्तसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहावैवं परिक्र-
 वाधाव्याप्तिश्चेति वाच्यम्; स्वव्याप्यजनकतावृत्तिवसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदक-
 ताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्यवृत्तित्वोन्नयसम्बन्धेन स्वात्यम्ताभवावत्त्वसम्बन्धेन च
 व्यतिबन्धकताविविशिष्टत्वस्य विविधान्तरधर्मे निवेशादेवोक्तदोषवारणम् ।

यत्तु- जलव्यापकत्वद्वयभावकालीनजलजलव्यापकत्वद्वयभावसमानाधिकरणजल-
 उभयवद्देशितव्याप्तिरिति । तत्र; जलव्यापकत्वद्वयभावसमानाधिकरणेत्यत्र व्यापक-
 तायाः प्रतियोगिवैयधिकरणव्याप्यतत्त्वे जलव्यापकत्वद्वयभावसमानाधिकरणजलवद्-
 दस्यैव विशिष्टान्तरसम्भवात् तस्य तदप्रदितत्वे सत्यन्तप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य
 विशेष्यदलघटकजनकतायां निवेशादेव तद्धारणम् । यद्द्वयभावादिधर्मिकाव्याप्यवृत्तित्व-
 ज्ञानकालीनस्य तादृशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् प्रतियोगिवैयधिकरणव्याप्यतत्त्वेव
 हि सत्यतिपक्षत्वम्, तज्ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनस्यापि प्रतिबन्धकतया तस्याः
 तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयव्यापकत्वाक्षतेः । न हि तद्भावव्याप्यवृत्तित्वमा-
 त्रेण तद्भावनिरूपितप्रतियोगिवैयधिकरणव्याप्यतत्त्वाव्याप्तिविविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहद्विषयस्य
 द्विविधोत्पत्त्वसम्भवः, येन तत्राव्याप्यवृत्तित्वज्ञानमुत्पन्नं भवेदिति ध्याचक्षुः ।

यत्तु- मत्यन्तप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य विशेष्यदलघटकजनकतायां निवेशेऽपि
 एकरूपेण जनकत्वान्मुपगमे यद्द्वयभाववद्द्वयभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनद्वयो-
 घट्टिमानित्यत्र यद्द्वयभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशद्वैतव्याप्तिरिति तद्धारणाय जनक-
 ताया व्याप्यत्वं स्वनिरूपितजनमावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतासम्ब-
 न्धेन, प्रतिबन्धकताया व्यापकत्वं स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
 तानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टव्यसम्बन्धेन, वैशिष्ट्यं च स्वरूप-स्वावच्छेदकभावप्र-
 तियोग्युपहित्वाव्याप्यतरसम्बन्धेन यत्तद्वयम्, इत्थञ्च भोक्तृसम्प्रतिपक्षोत्पापकतिव्यापि,

एकविधस्य बहुधभावस्याप्यव्याप्यस्यावच्छेदकधर्मतया निवेशे अन्यविधस्याप्यव्याप्य-
 यत्ताज्ञानसाधारणजनकताव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतायामसम्भवात्, सर्वविधस्यापि
 बहुधभावस्याप्यव्याप्यस्यावच्छेदकधर्मतया निवेशासम्भवात्, ह्यथञ्च उक्तोभयवद्भूते
 ऽतिव्याप्तिरिति । तत्र; उक्तरीत्या परिष्कारेऽपि भगवन्भाववद्भूतिमत्कालीनगगनाभावे
 वप्रतियोगिमत्कालीनगगनाभाववद्भावविशिष्टवत्कालीनगगनसाध्यकघटपक्षकस्यले
 विशिष्टगगनाभावस्याप्यघटताभाववद्भूतिमद्घटेऽतिव्याप्तेः । न च तद्घर्मेवोभेयप्रति-
 बन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वं निवेश्यमिति वाच्यम्, तथापि घट-
 स्वव्यापकः तादृशगगनाभावः घटत्वयांश्च पक्ष इत्येतादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया-
 तस्यास्तथात्वात् । एवं उक्तसाध्यतावच्छेदके गगनाभाववद्भूतिमत्कालीनत्वस्याने
 गगनाभाववद्घटवृत्तिमत्कालीनत्वस्य घटकत्वे उक्तातिव्याप्तौर्दुर्वारत्वात् । तत्र च
 संयोगसमवायादिनानासम्बन्धेनाभावविशिष्टादीनां गगनाभावावच्छेदकत्वेन साध्य-
 तावच्छेदककोटी निवेशः कार्यः— तेन सम्बन्धत्वेन नानासम्बन्धावगाहितद्वन्द्वानिश्च
 धानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि न ह्यति । न चैवं तद्दोषवारणाद्यैव उद्येये विशिष्टद्रुपाद्यति-
 तारं सर्वमतेऽपि निवेशनीयमिति वाच्यम्, तद्व्याशया प्रागेवोक्तारितत्वात् । परन्तु ना-
 नाधर्मसम्बन्धावगाठिनिश्चयानामेकरूपेण जनकत्वमभ्युपेत्यापि उक्तातिव्याप्तेर्चार्यितु
 मशक्यतया वक्ष्यमाणस्यैव उक्तमकलदोषस्य धारणीयतया त्वदुक्तपरिष्कारस्यावश्यक-
 तया वैदित्त्वित्वादिप्रसङ्गेऽपि उक्तोभयवद्भूतेऽतिव्याप्तप्रसङ्गे । अस्मत्परिष्कारे तु विशि-
 ष्टान्तरघटितत्वादेव उक्तोभयवद्भूतेऽतिव्याप्तयनवतारात् । स्वरूपसम्बन्धेन जनकत्वं
 प्रतिबन्धकत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावनिवेशादेव प्रतियोगिवैयधिकरज्यघटितशलव्यापक-
 बहुधभावसमानाधिकरणशलव्यापकवद्बहुधभावसमानकालीनतादृशशलवद्भूतेऽतिव्या-
 प्तिरपि निरस्ता ।

वस्तुतस्त्वदुक्तरीत्यनुसरणेऽपि विशेष्यदलघटकजनकतायां धर्मताविशिष्टम्
 निवेशेनैव निरुक्तानिव्याप्तिद्वयनिरासः । धर्मतावैशिष्ट्यञ्च स्वाध्रपविशिष्टत्वसम्-
 न्धावच्छिन्नप्रतिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकमेद्वयत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यञ्च स्वविशि-
 टाधिकरणताविशिष्टाधिकरणताविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्व-यश्चयमाप्तसम्बन्धाप्यन्तर-
 सम्बन्धेन । वैशिष्ट्यप्रयमपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेद्विनिरूपितत्वसम्बन्धेन । अ-
 रमाधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणेयादिमेद्वयत्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वञ्च
 स्वविशिष्टप्रकारताशालिनिश्चयाप्यसम्बन्धेन । प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वाभवापच्छि-
 द्धतितोपतानिरूपितत्वस्वनिरूपकमेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणताविशिष्टवोध्य-
 यम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकमेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरू-
 पकमेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवैशिष्ट्यत्व-स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वउभयधर्मव-

न्येन। स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेद्विनिरूपितत्वसम्बन्धेन। अधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वविशिष्टावच्छेदकतावृत्तित्वाधेयत्वोभयसम्बन्धेन। अवच्छेदकतायां स्ववैशिष्ट्यं स्ववैशिष्ट्यं गिरूपकमेद्वप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाधेयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्वावच्छिन्नप्रकार-स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकासावधनिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपकमेद्वप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाधेयसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वाधेयत्वोभयसम्बन्धेन । स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्व-स्वनिरूपकमेद्वप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकमेद्वप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाधेयसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । अवच्छेदकतावृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतानिरूपितानिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतासम्बन्धावच्छिन्नस्वविशिष्टावच्छेदकताकप्रतियोगिताकमेद्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रधेयतात्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन । अथवा स्वविशिष्टप्रकारतावैशिष्ट्यवच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन। प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपकमेद्वप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाधेयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्वावच्छिन्नत्व-स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्व-स्वनिरूपकमेद्वप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकमेद्वप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाधेयसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वाधेयत्व-स्वनिरूपकमेद्वप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाधेयसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। प्रतियोगितात्वावच्छिन्नप्रकारतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नस्वाधेयनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकमेद्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रधेयतात्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितप्रकारतानिरूपितप्रकारतावैशिष्ट्यत्वसम्बन्धेन। वैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। आपेयतास्वनिरूपितस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारतावृत्तित्वसम्बन्धेन। मेद्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वानवच्छेदकविषयतायुक्तत्वसम्बन्धेन । तेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितजलन्यापकत्वञ्च भावसमाप्ताधिकरणजलनिरूपितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितन्यापकत्ववद्बहुधभावसमानाधिकरणतादृशजलवत्ताज्ञाने सत्प्रतिपक्षज्ञानजनकतासर्वेऽपि न क्षतिः। एतेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसर्वद्वयभावजलन्यापकत्वञ्च भावसमाप्ताधिकरणजलवृत्तित्वात्तादृशजलवद्भूदे-ऽतिन्यापित्वाद्वाध्यपास्तः। प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितन्यापित्वघटितस्वरक्ष्य एव। अन्वयाद्युक्त कपिसयोगीत्यत्रापि सत्प्रतिपक्षापत्तेः, मूलावच्छिन्नवृत्तः कपिसंयोगीत्यत्रासङ्कीर्णवाधानुपपत्तेः ।

यत्तु हृदयपक्षकवद्विज्ञाप्यके वद्वयभावाभाववद्वृत्तिजलवद्भूदेऽतिव्याप्तिरिति । तद्वत् सत्, तस्यालक्ष्यत्वान्मुपगमेऽपि त्वदुक्तेरीत्यनुसरणेऽपि च स्वरूपसम्बन्धेभाषि जनकत्वप्रतिबन्धकत्वयोर्व्योप्यव्यापकभावविषयज्ञेन तत्रातिव्याप्तिगन्धाभावात् । इत्यत्र जनकतायां प्रागुक्तविशेषणं अनुयोगितासम्बन्धेनाभाववृत्तित्वव्यापकगगनाभावकाली न गगनसाध्यकाभावपक्षकस्थले प्रतियोगिवैयक्यभिरप्यघदिताभावावृत्तित्वव्याप्यवता- दशागनेऽतिव्याप्तिवारणाय । यद्यपि केचित्त्रिवत्यासुक्तपरिष्कारे जलं सामानाधिकर- ण्याभाववदित्यत्र सामानाधिकरण्याप्यजलव्याप्यवजलेऽतिव्याप्तिः, तथापि सत्यन्त प्रतिबन्धकताया तजनकताविशिष्टान्यत्वनिवेशात्तद्धारणम् । वैशिष्ट्यं स्वनिरूपित जन्यतायच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणैर्यादिभेदवत्सम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धेन ।

अथैवंरीत्या परिपृक्त्य उक्तदोषवारणेऽपि एकरूपेण जनकतामभ्युपेत्य स्वरूप सम्बन्धेन तजनकताव्यापकत्वं सत्यन्तप्रतिबन्धकतायां निवेश्य हृदयसमानाधिकरण जलाभाववानित्यत्र समानाधिकरणजलव्याप्यजलव्याप्यजलवद्भूदेऽतिव्याप्तिवारणेऽपि दुर्गस्तवन्धूट् अस्तवद्विष्टिद्वयाप्यक्रमेणान्यत्वाभावाकालीनसाध्याप्यजलवद्विष्टिः सार- शसामान्यत्वाभावव्याप्यजलव्याप्यवृत्तिसमतादशावदेऽतिव्याप्तिः, प्रत्यत्वव्यापक- स्तादसाध्याप्यत्वाभाव इति निश्चयविशिष्टद्वयत्ववान् घट इति निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिब- ष्यकतायास्तादृशत्वात्, उक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वस्यापि तत्राक्षतत्वादिनिषेधः, अ- स्मत्पक्ष इव विशिष्टान्तराघटितत्वसारीरे जनकताया प्रकृतानुमितिनिरूपितप्रतिबन्धक ताविशिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिताया एव निवेशेनैत- त्कवेऽप्यभावत्वावदितरूपस्यैव विशिष्टान्तरत्वसम्बन्धेनोक्तविश्यास्ययनकाशात् । जन- कतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशपक्ष एवैतदतिव्याप्तिः । विशिष्टान्तरा- घटितत्वसारीरे जनकताप्रतिबन्धकत्वयोः व्याप्यव्यापकभावं स्वावच्छेदकीभूताभावत्वा- वच्छिन्नविषयतात्वावच्छेदकत्वमन्वन्धाभ्यां जलं सामानाधिकरण्याभाववदित्यत्र सा- मानाधिकरण्याप्यजलव्याप्यजलवजलेऽतिव्याप्तिवारणार्थं परंपरिचक्षितमभ्युपगम्य स्वरूपसम्बन्धेनैव स्वाप्यव्यापकभाविषयक्षणेत् हरो वद्विमानित्यस्य यद्वयभावव्याप्य- जलव्यापकवद्वयभावकालीनजलवद्भूदे एवमभावपक्षकानुयोगितासम्बन्धेनाभाववृत्ति- त्वव्यापकगगनाभावकालीनगगनसाध्यकस्थलेऽभावावृत्तित्वव्याप्यवतादशागने च नाप्याहिमसत्तिः ।

यत्तु विशेष्यवच्छेद जनकत्वप्रतिबन्धकत्वयोर्न स्वरूपसम्बन्धेन व्याप्यस्याप्येक
भावस्सम्भवति, प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यवदितस्यभिचारज्ञानविरोधितावच्छेदकविषयि
ताशास्त्रिनिश्चयत्वेन प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यवदिततद्व्यतिव्याप्त्यवगाहिपरामर्शयोर्नैक
रूपेणैव जनकतायास्सिद्धान्तलक्षणव्याप्त्युगमादादुक्तत्वादिति । तत्र, एकदेशिर्मता-
मिप्रायेणैव तयोक्तत्वेन तत्र प्रत्यवर्तुर्भेदाभावात् । अन्यथा सामानाधिकरण्याविष-
यकतादशज्ञानस्यापि जनकत्वापत्त्या विरोधस्य हेत्वाभासतावित्यापत्तेदुर्बारास्वात् ।

नच तथाविधव्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकमकारतानिरूपितसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसामानाधिकरण्याप्रकारतानिरूपितप्रकृतहेतुप्रकारतानि-
रूपितपक्षविषयताशास्त्रिनिश्चयत्वेन जनकत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, तथा
सत्यभाववद्द्विध्यावच्छिन्नसामानाधिकरण्यभूमवान् पर्येत इति निश्चयस्यापि जनक-
त्वापत्ते, अभावस्य तथाविधव्यभिचाराभावावच्छेदकतया ग्रहणसम्भवात् । अनतिरिक्तं
वृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेदोऽपि तादृशस्यमिचाराभावावच्छेदभाववद्द्वयभाववद्द्विधावा-
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यभूमवान् पर्येत इति ज्ञानस्य तथात्वापत्ते । प्रमत्ताधारण्यं
भङ्गमीत्या व्यापकत्वरूपस्य तस्य निषेधयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबन्धकतायां ज्ञानं
वैशिष्ट्यान्वच्छिन्नत्वनिवेदोऽपि तादृशस्यमिचाराभावावच्छेदत्वमिदं द्विधावच्छिन्नसामा-
न्यधिकरण्यावगाहिनिश्चयाद्जनकत्वापत्ते । किञ्च उत्पत्त्या प्रतिबन्धकतावदितरूपेण
जनकत्वान्युपगमे प्रतिबन्धकत्वस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य बहुपदार्थघटि-
तमूर्तिकतया पृथक्पृथक् जनकत्वस्वीकारावश्यक्या एषावचनवकाशात् । तस्मा-
त्प्रत्यवर्तुस्तत्र निर्भराभावादुक्तार्थं न कश्चिद्विरोधः । अस्तु वा निरुक्तं
रूपेण जनकत्वम्, तथापि तज्जनकताया धर्मतावितिष्टविशिष्टस्वाश्रयत्वसम्ब-
न्धेन व्याप्यत्वविवक्षणेनादोषात् । वैशिष्ट्ये स्वाश्रयविशिष्टत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतिपौष्टिकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यश्च स्ववि-
शिष्टाधिकरणताविशिष्टाधिकरणताविशिष्टाधिकरणताविशिष्टस्य स्वविशिष्टाधिकरणता-
विशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वान्यतरसम्बन्धेन । प्रथमसम्बन्धे द्वितीयसम्बन्धे च चर-
माधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वाश्रयावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वविशिष्टप्रकारताकत्वसम्ब-
न्धेन । शिष्टं पूर्वसम्बन्धे पूर्वोक्तरीत्या द्वितीयसम्बन्धे च वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यम् ।
यद्वा जनकताविशिष्टत्वरूपस्य तज्जनकतायापवचस्य विवक्षणेनोक्तदोषाभावात् ।
वैशिष्ट्यश्च स्ववृत्तिधर्मविशिष्टत्वसम्बन्धेन । वृत्ति स्वसामानाधिकरणोत्पादिभेदवत्त्व-
सम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वानवच्छेदकविषयिताश्रयत्वसम्बन्धेन ।
धर्मवैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वसम्बन्धेन । तेन पूर्वकल्पे वक्ष्यमाण-
व्याप्यप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यवदितव्याप्यव्याप्यवद्देऽव्याप्तिसम्भवेऽपि न क्षतिः । १७

त वद्व्यभावभावयद्भूतिजलवद्भूदर्यालक्ष्यत्वपक्षेऽपि तत्रातिव्याप्तेः प्रकारान्तरेण चारपिप्यमाणतया उक्त्यापकविशेषाऽतिव्याप्तेश्च विशेष्यद्वलपरिष्कारादेव निरसिप्यमाणतया च सत्यन्तप्रतिबन्धकतायामुक्तविशेषणस्य परित्याज्यत्वात् अलं तद्विशेषणपरिष्कारपरिभ्रमेण ।

यस्येवरीत्या परिष्कारे दोषाभावेऽपि केचित्तिरयाद्युक्तपरिष्कारे प्रतियोगिवैपथिकरूप्यघटितजलव्यापकवद्व्यभावसमानाधिकरणजलजलव्यापकवद्व्यभावसमानाकासीनजलपुतदुभयवद्भूदेऽतिव्याप्तिः, उक्तरीत्या विशेष्यद्वलसत्त्वात्प्राप्त्यापकताघटितसत्त्वव्यतिपक्षसङ्ग्रहाय विशिष्टान्तराघटितत्वभरिरेऽपि तत्रानकतायास्तत्प्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य उक्तसम्बन्धेनैव विवक्षणीयतया विशिष्टान्तराघटितत्वस्यापि तत्राक्षतत्वादि-
ति । तत्र ; तत्पक्षे प्रतिबन्धकताविशिष्टधर्मवत्वस्यैव लक्षणत्वेनोक्तदोषोद्धारत् । वैशि-
ष्ट्यभाषेयतासम्बन्धेन । भाषेयता च स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदत्वस्वविशिष्टधर्मवि-
शिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रति योगिताकमेव वावोभयसम्बन्धेन । स्वा-
धिकरणत्व-स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वरूप-
स्वविशिष्टजनकताविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । जनकतायां स्ववैशिष्ट्य-स्वविशिष्टपक्ष
ग्रहणाव्यापकविशिष्टसाध्यग्रहणाव्यापकप्रकृतानुमितित्वव्यापकस्वरूपि तत्रप्रतिबन्ध-
तावच्छेदकानच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमि-
तिनिष्ठजन्यतानिरूपितस्वाभेयत्वोभयसम्बन्धेन । भाषेयता च स्वसमानाधिकरणेत्या-
दिभेदत्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्व धर्मेताविशिष्टस्वाक्षयतासम्बन्धेन । धर्मतावैशि-
ष्ट्य पूर्ववत् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्वरूपसम्बन्धेन । जनकतावैशिष्ट्य-
स्वाभ-
वच्छेदकविषयताद्युक्तत्वसम्बन्धेन । धर्मै वैशिष्ट्य-—स्वविशिष्टप्रतीतिविषयतावच्छेद-
कत्वसम्बन्धेन । प्रतीतौ स्ववैशिष्ट्य-स्वावच्छिन्नविषयकत्वसम्बन्धावच्छिन्न-
स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रति योगिताकभेदत्वसम्बन्धेन । धर्मवैशिष्ट्य स्वनिष्ठाभावप्रतिपो-
थित्वस्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वसम्बन्धावच्छिन्नोभयसम्बन्धेन । प्रतियोगिता च स्वव्या-
प्यप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताविशिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमिति-
निष्ठजन्यतानिरूपितजनकता वृत्तिव्यसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रति योगिता-
कभेदत्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना । वृत्तिश्च स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्या-
पकत्वसम्बन्धेन । न चैव परिष्कारे प्रतिबन्धकतायामपि विशिष्टान्तरविषयकताव्याप-
कत्वनिवेशो विफल इति शङ्क्य, जलंसामानाधिकरण्याभाववदित्यत्र सामानाधिक-
रण्याप्यजलव्याप्यजलव्याप्यवज्जलातिव्याप्तिवारकतया तत्सार्धत्वात् । एव तद्-
निवेशे जलव्यापकवद्व्यभावसमानाधिकरणजलव्याप्यत्वात्तद्व्यवच्छेदातिव्याप्तेश्च ।

साधननिबन्धकतायां अस्त्येवैतद् वारणोऽपि , अभाववृत्तित्त्वापकगगनाभावकालीं गगनस्याभावात्वावच्छेदेन साध्यत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिताभावनिष्ठाभावाप्रति-
योगित्वस्याप्यवत्ताह्वागगनेऽतिव्याप्तिरिति तद्वारणाय तज्ज्ञानस्यावर्तनस्यावश्यक-
तया तत् एवोक्ताऽतिव्याप्तिवारणमिति तद्वैयर्थ्यं दुर्वारमिति वाच्यम् , सत्यन्त-
वैयर्थ्यमिदं तन्निश्चयव्यावर्तनमकृत्वा तत्प्रतियन्धकतायां तज्जनकताविशिष्टान्यत्वं
निवेशेन तद्वारणात् । वैशिष्ट्यं-स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकप्रकारताविशिष्टावसम्-
न्धेन । वैशिष्ट्यं-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयविशिष्ट-
स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयव्यापकत्वसम्बन्धेन । यद्यपि एतद्विशेष्यता-
वच्छिन्नत्व एव प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिताभाववृत्त्यभावाप्रतियोगित्वस्याप्यवत्ताह्वा-
गगनेऽव्याप्तिः । अभाववृत्तित्वस्यापकगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकनिश्चयविशिष्टा-
भाववृत्त्यभावावच्छिन्नविपयकनिश्चयवावच्छिन्नप्रतियोगिकनिश्चयव्यावर्तन-
ह्वाद्यज्ञाने तत्सम्प्रतिपक्षज्ञाने चासत्त्वात् । तस्यास्य निरुक्तसम्बन्धेन तज्जनकता
विशिष्टत्वात् । तथा च पूर्वोक्तातिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्यास्य
वगाहिज्ञानव्यावर्तनमेव कार्यम् , इत्यत्र सत्यन्तवैयर्थ्यं दुर्वारम् । तथापि विशेष-
व्यदले उक्तमप्रतियन्धकतायां तद्वैशिष्ट्यं , पूर्ववत्तियेद्य सत्प्रतिपक्षोपायके तत्सम्-
तिव्याप्तिवारणं क्रियते । नच सत्यन्तवैयर्थ्यम् , प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटि-
ततदभावस्याप्यवश्यकवारकतया तत्सार्थकवयात् । नच व्यापकताघटितसम्प्रति-
पक्षसङ्ग्रहाय विशिष्टान्तरधर्मं पूर्वोक्तविशेष्यतावच्छिन्नकतया इव स्वमानाधिकरणजला-
भाववानित्यत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितमानाधिकरणजलव्याप्यजलयद्रुदेऽति-
व्याप्तिः , तज्जनकताव्यापकत्वस्य तत्प्रतियन्धकतायां निवेशे सत्यन्तवैयर्थ्यम् ।
अनुयोगितासम्बन्धेनाभाववृत्तित्वस्यापकगगनाभावकालीनगगनसाध्यकाभाषणक-
स्थलादी प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिताभावावृत्तित्वस्याप्यवत्ताह्वागगनातिव्याप्तिः ।
एतेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिविशिष्टत्वकलोदासीनवारणाप्यविशेष्यदले जन-
कतायाः अस्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहावच्छिन्नप्रतियन्धकतानवच्छिन्नकत्वावच्छेदकाभाष-
त्वावच्छिन्नविपयतासम्बन्धेन व्यापकत्वं विवक्षणीयमिति प्रयुक्तम् । तत्राप्याप्यवृत्ति-
त्वज्ञानविरहकालेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्यास्यवगाहिनिश्चयस्य पृथक् प्रति-
बन्धकत्वे मानाभावात् । एतेन तत्प्रतियन्धकत्वे तज्जनकताव्यापकत्वलाभापैव सत्यन्त-
मित्यपि निरस्तम् , स्वोपेक्षितसदोपविशेष्यतापर्यग्राहकत्वकथनस्याप्याप्यवत्तादिति
वाच्यम् । घटो गगनाभाववृत्त्यावच्छिन्नकालीनगगनवानित्यत्र गगनाभाववृत्त्यावच्छि-
न्नगगनाभावस्याप्यवच्छिन्नवृत्तित्वव्याप्तिवारकतया सत्यन्तसार्थकत्वात् । साधनज्ञानीयप्रकार-
तामादाय उच्यतेप्रतियन्धकतावैशिष्ट्यस्य तत्र सूपादात्वात् । विशेष्यदलघटकजनक-
तायां धर्मताविशिष्टत्वंनिवेशादेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितसकलोदा-

मीनवाराणाञ्च । वैशिष्ट्यं स्वाश्रयविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रति-
योगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं पूर्वोक्तसम्बन्धस्य विशिष्टाधिकरणताविशिष्टावि-
करणाविशिष्टत्वान्यतरसम्बन्धेन । आर्षवैशिष्ट्यद्वयं स्वावच्छिन्नप्रतियोगताकभेदनिरूपि-
तत्वसम्बन्धेन । चरमवैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरण-
त्वं स्वविशिष्टप्रकारतापरिलिखितव्यसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं स्वाश्रयावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितवस्वरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणताविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन ।
अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वप्र-
तियोगितावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदक-
ताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्वरूपोभयसम्बन्धावच्छिन्नाप्रकारतावच्छिन्नप्रकारतानिरू-
पितानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावृत्तित्वसम्बन्धेन । प्रतियोगितायां अधिकरण-
तावैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयसम्बन्धावच्छिन्नस्वरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मपर्या-
प्तावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तिश्च स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन ।
वैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतात्वावच्छिन्नस्वनिरूपिताभावत्वावच्छि-
न्नप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वोभयसम्बन्धेन । एवं
प्रतियोगिवैशिष्ट्यधिकरण्यघटितव्यतिरेकव्याप्तिघटितवारणमूहनीयम् । न चैवं रीत्या
प्रतियोगिवैशिष्ट्यधिकरण्यघटितव्याप्त्यवगाहिज्ञानजनकतात्वावर्तनेऽसम्भवः, प्रतियोगि-
वैशिष्ट्यधिकरण्यघटिततदघटितव्याप्तिसिद्ध्योरैकरूपेण जनकतायाः प्राक् वर्णितत्वादिति
घाच्यम्, तत्राक्षर्य निरस्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकताविशिष्टत्वस्यैव लक्षणत्वेन उक्तसकलदोषोद्धारात् उ-
क्तैकरूपेण जनकत्वेऽपि क्षातिविरहः । प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यञ्च, स्वविशिष्टप्रका-
रताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । प्रकारतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टस्वरूपनिरूपित-
विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । प्रकारताया प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यञ्च आधेयता-
सम्बन्धेन । आधेयता च स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टनिश्चयनिष्ठभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताभेदवत्त्वस्वनिरूपितवि-
शेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यनानिरूपितस्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशा-
स्त्रे निश्चयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियो-
गिताकभेदवत्त्वस्वविशिष्ट्यमवैशिष्ट्यसम्बन्धावच्छिन्ननिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगि-
ताकभेदवत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । अधिकरणताया स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविशेष्यता-
वच्छेदकताधयवृत्तित्वसम्बन्धेन । अधिकरणताया स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविशेष्यता-
वच्छेदकताधयवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । अ-
धिकरणतावैशिष्ट्यञ्च निश्चये स्वाश्रयव्यापकत्वविशिष्टस्वनिरूपकभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाधयपर्याप्तावच्छेदकनाकविशेष्यतानिरू-
पितत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्व-

तत्र एव पूर्वोक्तिव्याप्तेरपि धारणात् । व्यापकतायदित्यस्यप्रतिपक्षसहस्रद्वयं पूर्ववत्
 विशिष्टान्तरपरिष्कारस्तादृश्यं कृत्वात् तेनापि तद्वारणात्, येन तज्जनकताव्यापकत्वम-
 नादेयं स्यात् । न चोक्तानिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तरधर्मे स्वावच्छिन्नविषयपक्षत्वा-
 वच्छिन्नप्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितिजनकताविशिष्टप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वसम्बन्धात् -
 च्छिन्नत्वनिष्ठप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववशात्तद्वृत्तित्वनिवेशेन उक्तानिव्याप्तेस्तेनैव धार-
 णसम्भवः, प्रतिबन्धकतायां जनकतावैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदत्वसम्ब-
 न्धेन, स्वाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्याविषयताघटकविषयतामित्यस्वावच्छेदकविष-
 यतात्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन । प्रतिबन्धकता-
 वैशिष्ट्यं ह्यव्यापकप्रतिबन्धकताशून्यत्वस्वरूपोभयसम्बन्धेन । तेन जलव्यापकत्व-
 ह्यभावाधिकरणनिरूपितवज्जलाभाववान् हृद् इति ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाः सा-
 दृश्याः सत्यप्रतिपक्षनिश्चये स्वरूपसम्बन्धेन सत्येऽपि न मेयत्वविशिष्टमत्यप्रतिपक्षानि-
 श्यासि । प्रतीतिवृत्तित्वं पूर्ववत् । यद्यपि जलव्यापकत्वस्यभाविसमानाधिकरणजला-
 भाववान् हृद् इति ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायास्तादादृश्याः निरुक्तसम्बन्धेन सत्यप्रतिपक्ष-
 निश्चये सत्येन मेयत्वविशिष्टमत्यप्रतिपक्षानिव्याप्तिवारयितुं शक्यते, तथापि प्रति-
 बन्धकतायां जनकतावैशिष्ट्यवशात्तरे स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 सम्बन्धस्याप्यन्तर्भावेन तत्प्रतिबन्धकताव्यावृत्त्या नातिव्याप्तिः । स्वाधिकरत्वस्या-
 वच्छेदकविषयतात्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन
 वक्ष्येकजनकतामिते व्यापकतायदित्यस्यप्रतिपक्षव्याप्ते धारणात् प्रथमसम्बन्धस्थाने
 स्वव्याप्यप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वस्य निवेशनीयतया उक्तातिव्याप्तिर्दुवारा । तथापि
 सन्मते प्रातिबन्धकतायां जनकतावैशिष्ट्यस्य स्वव्याप्यप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वसम्ब-
 न्धेन विशङ्कणेनादोषात् । व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धेन । प्रातिबन्धकतायां
 प्रतिबन्धकताविशिष्टत्वं उक्तसम्बन्धद्वयेनैवेति वाच्यम्, एवमपि हृदो वह्निगान्धिवत्
 बहुव्ययभावव्याप्यजलव्यापकत्वह्यभाववर्तमानजलवच्छेदाव्याप्ते । जलव्यापकत्वह्यभा-
 वव्याप्यच्छिन्नविषयकमिश्रयविकीष्टजलवच्छेदावच्छिन्नविषयकमिश्रयत्वावच्छिन्नप्रति-
 बन्धकतानोऽतिरिक्तप्रतिबन्धकतायां तत्रासत्त्वात्, तस्याश्च जलव्यापकत्वह्यभावा-
 कालीनजलवान् हृद् इति निश्चयेऽपि सत्वात्, तस्य च निरुक्तिविशिष्टान्तरस्य सत्त्वा-
 द्वात् । न च बहुव्ययभावव्याप्यजलव्यापकत्वह्यभाववर्तमानजलवच्छेदावच्छिन्नवि-
 षयप्रतिबन्धकत्वमवच्छिन्नविषयमवच्छिन्नविषयत्वव्यतिरेकवशात्, अनुसमकल्पस्याप्यपि तिरोपिताति-

● आपेक्षयावच्छिन्नप्रतिपक्षानिरूपितव्याप्यविशिष्टताव्याप्यत्वसम्बन्धेन ।

नैव वितापरतापटाभप्रत्येयं ॥

धारणम् । एव सत्यनुयोगितामस्यन्धेन अभाववृत्तित्वस्यापकगगनाभाषकालीनगण-
 नस्योपकाभावपक्षस्य च अभाववृत्तित्वाभाववद्वृत्तिमन्तारदागगनेऽप्याप्ते, गगन-
 स्थापघटितरूपस्य ता निरुक्तविशिष्टान्तरत्वसम्भवात् । नच प्रतिग्रन्थकतावैशिष्ट्य-
 रसमानाधिकरणेत्यादिभेदव्यसम्भवेन, स्वाधिनरणस्य सामानाधिकरण्याविषयता-
 मिश्रस्यावच्छेदकविषयतात्वसम्भवेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकताभवच्छेदकतात्व-
 स्येन, निरुक्तविशिष्टस्य उक्तरीत्या गगनस्थापघटितरूपस्य विशिष्टान्तरत्वसम्भवेन सामा-
 न्यलक्षणान्नाशान्तेनया दृश्यत्वमेव नास्ति । दोषत्वाद्गीर्दरेऽपि उच्ये विशिष्टद्वयावदि-
 तत्वनिषेधजगपतायो विशिष्टान्तरविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेदपक्षेऽप्युक्तव्याप्ति-
 रसमाना । पक्षवृत्तिसाध्यविषयताजननपातिव्य विशिष्टद्वयविषयतायो निषेध उक्त-
 व्याप्तिवारणे च विशिष्टान्तरधर्मपुनर्देशमातसाधारणपञ्चावृत्तित्वस्याप्यव्यवस्थाद्विष-
 टकतावच्छेदकमिश्रत्वनिषेधादन्वयस्येऽपि तद्वारणम् । वस्तुत एवावच्छिन्नविषयताव्या-
 पकजनकतावच्छेदकविषयताव्यापकजनकताविशिष्टत्वसम्भवावच्छिन्नस्वनिष्प्रतियोगि-
 तताकात्यन्ताभाववदज्ञानवृत्तित्वमेव विशिष्टान्तरधर्मनिषेधमिति नोक्तदोष, जन-
 कतावैशिष्ट्यश्च आश्रयतासम्भवावच्छिन्नस्वनिष्प्रतियोगिताकभेदव्य-
 स्वव्यापकमवृत्तानुमितप्रतिबन्धकतावत्वोभयसम्भवेन । एतेन विशिष्टवैशिष्ट्याव-
 ग्राहिरामर्शवैधैयसम्प्रतिपक्षनिश्चयस्य जनवत्त्वस्ये तद्विषये पूर्वकक्षे व्याप्तिस-
 त्वेऽपि न क्षति । नापि व्यापकताघटितस्य प्रतिपक्षाव्याप्ति न नोक्तातिव्याप्ति, तत्र गगनाभावपक्षदोषेरेव निरुक्तविशिष्टान्तरत्वसम्भवात् । एकरूपेण जनकत्वानु-
 पगमेन तत्प्रतिबन्धकताव्याप्तजनकताव्यापकत्वाभावात् ।

यत्वेव परिष्कारे इदो वद्विमानिपत्र वद्वयभावाभाववद्वृत्तिजलवद्वदेऽति-
 व्याप्ति, तस्या दृश्यताया सामान्यनिरुक्तौ स्पष्टत्वादिति, तत्तु न समीचीनतया
 प्रतिभारति, केवलान्वयिग्रन्थे व्यापकतामानाधिकरणरूपव्याप्यवग्राहिरामर्शस्य
 जनकत्वे द्विधा हेतुतावच्छेदकप्रवधानिना गौरवात्हेतुतावच्छेदकाघटितरूपेण साध्या-
 भाववद्वृत्तिमन्तानिश्चयहेतुत्वमेव उचितमिति "प्रायश साधनभेदेऽपी"ति दी-
 धिति व्याख्याय तदुपरि अथ हेतुतावच्छेदकमनिषेधे व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतु-
 त्वे व्यभिचारज्ञानकालेऽपि निर्देर्मितावच्छेदकव्याप्तिशास्योत्पत्त्या अनुमित्युत्पत्तेराव-
 द्यकतया व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति चेदित्यागाङ्गव पक्षिशिद्धमेवेन
 हेतुतावच्छेदकधर्मानुगमस्य पक्षिश्चत्तमावच्छिन्नधर्मिताकनिशयत्वेन हेतुत्वादिनि-
 समाधानान्, तत्र लक्ष्यवसेन भद्वाचार्यानुमतत्वात्, सामान्यनिरुक्तावासाङ्गान्त्यो-
 के तथा निर्भराभावात्, अन्यथा व्यापकतामानाधिकरणरूपव्याप्तिघटितस्यादृश्य-
 तायाभ्योक्तत्वात्साध्यदृश्यतापत्ते । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाङ्गीकृत्यैव दूष-
 णन्तरस्य तत्रोक्तत्वात् । नच तत्रैव केवलान्वयिग्रन्थे पक्षवृत्तित्वेन निधीयमान-
 धूमत्वाद्यवच्छेदेनत्व्यभिचारनिश्चयविना पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन व्यभिचारसमापस्य

करणेत्यादिभेदवत्त्वमभवत्सम्बन्धेन । आपे यथा स्वसमानाधिकरणभेदवत्स्वविशिष्टय
 मविशिष्टवत्सम्बन्धवच्छिन्नस्वनिष्ठापच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमभवत्सम्बन्धे
 न । स्वाधिकरणत्वं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वभाव
 च्छेदकावच्छेदकरूपमैगमन्भावच्छिन्नप्रकारताप्राप्तिसिद्ध्यवत्सम्बन्धेन । भेदप्रतियो
 गितावच्छेदकरं स्वविशिष्टजनमतत्वावस्थाधर्यायोभवत्सम्बन्धेन । वैशिष्टयञ्च स्व
 निष्ठमेवमतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टपक्षग्रहणत्वापकृतिविशिष्टसाध्यग्रहणत्वापकृत्प्र
 कृत्यवक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृत्याध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहानुमितिस्व
 त्वापकृतिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावि
 शिष्टप्रतिबन्धतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिष्ठजन्यतानिरूपितत्वमभवत्स
 म्बन्धेन । प्रतिबन्धकतायां प्रतिबन्धनकारणवैशिष्ट्यं पूर्वंयत् । अत्र प्रथमसम्बन्धस्तु
 वाद्यभावभावावयवद्वुत्तिजन्यकृतस्वाद्यतायामेव निवेद्यम् । तत्र भेदप्रतियोगिता
 वच्छेदकत्वं पूर्वंयत्, धर्म स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्ट प्रतीतिपूतित्वसम्बन्धेन । प्रती
 तिवृत्तित्वं पूर्वंयत् । प्रतीति स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्न
 विशेष्यतानिरूपितस्वभावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकृत्वसम्बन्धवच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदक
 ताकप्रतियोगिताकभेदवत्स्वविशिष्टजनकताविशिष्टासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियो
 गितासात्म्यताभाववत्त्वमभवत्सम्बन्धेन । जनकतावैशिष्ट्यं पूर्वंयत् । जनकतायां स्व
 वैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वमभवत्सम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं पूर्वंयत्, भेद
 प्रतियोगितावच्छेदकरं स्वरूपसम्बन्धेन । द्वितीयसम्बन्धे स्वाधिकरणत्वञ्च स्वनि
 रूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतासाध्यनुमितित्वसम्बन्धे
 न । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टप्रतिबन्धक
 तानिरूपितप्रतिबन्धत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रतिबन्ध
 न्यकृतानिरूपितप्रतिबन्धत्वान्वतरसम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतायां प्रकारता
 वैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वमभवत्सम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्व
 निरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वभावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता
 प्राप्तिनिश्चयत्वमभवत्सम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धेन । विशेष
 यतावैशिष्ट्यमवयुक्तमभवत्सम्बन्धेन । परन्तु स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नवि
 शेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतास्थाने विशेष्यताञ्च निवेद्यवत्त्वमभवत् । इदावृत्तित्वं वाप्य
 वदद्वादेः चक्षुर्भावव्याप्यवद्वादेश्च सङ्ग्रहात् विशेष्यताप्रकारतावच्छिन्नसम्बन्ध
 ह्यनिवेशः । प्रतियोगिवैयर्थ्यादिकरण्यदित्यपदार्थकारकपूर्वोक्तसम्बन्धोऽप्यन्तर्भावनी
 यः । इत्थञ्च नोक्तानिवास्तित्वे वाच्यम्,—एवमपि विशेष्यतावच्छिन्नसम्बन्धविवे
 क्षान् तादृशवत्प्रकारोक्तमनताध्यकरुण्ये आधेयतासम्बन्धेन तादृशवत्विशिष्टात्
 नाभाववदभाववद्द्वुत्तिगमनाभाववत्त्वात्वेऽतिन्यासे, पदादौ सागनावगाहानुमितवदि
 शयताभाववद्गमनाभाववदभाववद्द्वुत्तिगमनाभाववत्त्वात्पवत्कालीनपदे तादृशवत्
 नाभाव इत्यादिज्ञानीयविशेष्यताविशिष्टप्रतिबन्धन्यकृतानिरूपितप्रतिबन्धत्वञ्च स्व

प्रतिबन्धात्त्वम्, सत्प्रमाणानधिकरण्येन तद्व्यवसाहिसानस्याभिरोचिवात्, इत्यथ
 तादृशविशिष्टगगने गगनवृत्तित्वसामान्यभावस्य प्रतिज्ञावपि गगनत्वावच्छेदेन तद्
 व्यवसाहिसानस्य विरोधितया परदेशव्यापकताया अप्रामाणिकताया निरुक्त्याथ
 ज्ञाने तादृशप्रतिबन्धकत्वोपपादनमप्रामाणिकमेव, तथापि विशिष्टगगनत्वावच्छेदेन
 गगनवृत्तित्वसामान्यभावावसाहिसानस्य निरुक्त्यान्वयिष्यात् चित्तप्रतिबन्धक
 तापेक्षया पृथक्सूत्रप्रतिबन्धकताया मानाभावेन निरुक्त्याव्याप्तिमदवस्थैव, परंत
 पक्षकवहिसापक्षस्थले पर्यतावृत्तिवद्धैरसिद्धतया अज्ञोपलब्धिं मकृते प्रतिब
 द्यत इत्यस्य दोषत्वसम्भवात्, न चोपलब्धिप्रतिबन्धकतायां सत्यस्तप्रतिबन्धकताया वा
 राजन्यतावच्छेदकप्रकारताशरुप्यनुमि तैश्चाव्यापकत्वनिर्देशात् नोक्तविशेषात्, बहि
 र्व्यापकत्वद्विभेदेकाहीनवह्यभवावत्तादुर्वा अभावात्तेषु धेनं नुयोगितासम्बन्धेन
 भानम्—विशिष्टनिरूपितानुयोगिताया एकदेशसम्बन्धवास्वीकारात्, अन्यथा
 महानसीयवह्यभवात् बह्यभवात्प्रवेशापस्यायद्विदोषयति महानसीयवह्येनां
 स्तीति प्रनीत्यनापत्ते, इत्यथ निरुक्त्याद्विभाष्यकामावपक्षस्थलेऽपि ना
 व्याप्तिनाहेति वाच्यम्,—एवमपि जलवद्द्रव्यकालीनद्रवो बहिर्मानित्यत् जल
 व्यापकत्ववह्यभवावशापरीभूताभावप्रतियोगिजल्यत्तादृशहृदानिष्पत्तेरिति चेत् ?
 मैयम्, प्रतिबन्धकतावृत्तिप्रकारताविशिष्टत्वस्यैव लक्षणत्वेन सकलद्रव्योद्धारात्, वृ
 त्तिश्च स्वममानाधिकरणेश्चादिभेदत्वस्वविशिष्टधर्मविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनि
 ष्टावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदत्वस्वविशिष्टाविरणताविशिष्टनिष्पत्तिभेदप्रति
 योगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगितावभेदत्वैतत्ति
 तयन्यसम्बन्धेन । प्रकारताविशिष्टस्य प्रथमद्वितीयतृतीयसम्बन्धघटकवैशिष्ट्यमवच्छेद
 कत्वादिक पूर्ववत् । प्रथमसम्बन्धे भेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धयो
 स्वाश्रयत्वनिश्चयात् मैयविरिष्टिमत्प्रतिपक्षधारण इतरसम्बन्धेन व्यापधारणम् ।
 द्वितीयसम्बन्धे जनकतायां प्रत्येककतावैशिष्ट्य स्वनिरूपितप्रतिपक्षतावच्छेद
 कत्वाच्छिन्नतावच्छाप्रतिपक्षप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धे
 न । नन्वतायां प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्य स्ववृत्तिप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । प्रकार
 तावैशिष्ट्यस्य स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिपक्षप्रतियोगितावच्छेदका
 वच्छिन्नप्रकारताशास्त्रानुमि तैश्चावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । प्रकारतायां प्रतिबन्धकतावृत्ति
 त्व स्वसमाधिगतत्वेत्यादिभेदत्वसम्बन्धेन । स्वविरणतावच्छिन्नप्रतिपक्षधारण
 व्यापकविषयताशून्यत्वविशिष्टनिष्पत्त्यसम्बन्धेन । निष्पत्ते र्ववैशिष्ट्य स्वविशिष्टा
 विरणतावैशिष्ट्यसम्बन्धेन । अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यस्य स्वावच्छिन्नप्रतियो
 गिताकभेदनिरूपितत्वस्यावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावृत्तिव्योमयत्वसम्बन्धेन । प्रकार
 तावृत्तित्वे स्वाश्रयत्वच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावृत्तिव्योमयत्वसम्बन्धेन । प्रकार
 तावृत्तित्वे स्वाश्रयत्वच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावृत्तिव्योमयत्वसम्बन्धेन । प्रकार
 तावृत्तित्वे स्वाश्रयत्वच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावृत्तिव्योमयत्वसम्बन्धेन । प्रकार
 तावृत्तित्वे स्वाश्रयत्वच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावृत्तिव्योमयत्वसम्बन्धेन ।

तत्रैव भयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च निश्चये स्वाश्रयनिरूपकनिश्चयविशिष्ट-
त्वस्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वं भयसम्बन्धेन । विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनि-
रूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितत्वोप्युक्तावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्ताश्रया-
वच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकारणञ्च स्वनिरूपितप्रतिव्यपतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिव्यपतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तावैशिष्ट्यसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यं स्वानवच्छेदकविपयतादून्यत्वसम्बन्धेन ।

चतुर्थं निश्चये अनुयोगितासम्बन्धेनाभाववृत्तित्वव्यापकगगनाभावकालीन-
गगनतापरकभावपक्षकत्वत्वेऽभावावृत्तित्वव्याप्यतादृशगगने, एवं स्वरूपसम्बन्धे-
नाभाववृत्तित्वव्यापकत्वद्वयभावकालीनवहेस्माध्यत्वेऽभावस्य पक्षत्वेऽवच्छेदकावच्छे-
देन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे अभावसिद्धाभावप्रतियोगित्वव्याप्यवद्वहं चान्यासि, तत्त-
दुत्प्रेयप्रकारतावच्छेदकतया गृहीतधर्मपत्तानिश्रयानामपि बलुत्तवाप्यप्रतिबन्धकत्वा-
निरूपकप्रगण्यत्वे मानाभावात्तस्याश्च निरुक्तसम्बन्धेन तत्रासत्वात्, उक्तस्यल-
पोलतदुत्पाद्यकताव्याप्तिभयेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याश्रयतासम्बन्धावच्छि-
न्नत्वसिद्धावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वस्वानवच्छेदकरिपयतासम्बन्धेन स्वनि-
रूपितप्रतिव्यपतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिव्यपतानिरूपितप्रतिबन्धकतावैशिष्ट्योभय-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वसिद्धावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वसम्बन्धेन विदक्षितुम-
शक्यतावदिति यावन्तम्,—प्रतिबन्धकतावृत्तित्वं प्रकारतायाः नोक्तसम्बन्धेन,
किन्तु स्वविशिष्टाधिकरणतावैशिष्ट्यसम्बन्धेन, अधिकरणतायां स्वविशिष्ट-
त्वं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिश्चितस्वत्वनिश्चितविशेष्यतावच्छेदकताश्रयवृ-
त्तित्वोभयसम्बन्धेन, अधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणत्वादिभेदवत्वसम्ब-
न्धेन, स्वाधिकरणत्वञ्च स्वविशिष्टनिश्चयत्वसम्बन्धेन, निश्चये स्ववैशिष्ट्यं स्व-
विशिष्टाधिकरणत्वावैशिष्ट्यत्वसम्बन्धेन, अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकभेदनिरूपितत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतावृत्तित्वव्यप-
सम्बन्धेन, अधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वावैशिष्ट्याधिकरणतावैशिष्ट्यत्वसम्बन्धेन, अधि-
करणतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभेदनिरूपितत्वस्वाश्रयप्रकारतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारतावैशिष्ट्योभयसम्बन्धेन, वृत्तिश्च स्वाश्रयावच्छेदकतावच्छेदकाव-
च्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वविशिष्टत्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणताश्रयप्र-
कारतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयावच्छेदकतावच्छिन्ननिरूपकप्रतिबन्धकता-
व्यपसम्बन्धेन, अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयनिरूपकत्वविशिष्टनिश्चयत्वस्वविशिष्ट-
विशेष्यतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन, स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वस्ववि-
रूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिश्चयप्रकारतावैशिष्ट्यसम्बन्धेन, अधिकरण-
तावैशिष्ट्यं स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वस्वविशिष्टप्रकारतावैशिष्ट्यत्वसम्बन्धेन,
स्वाश्रयव्याप्यतावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन, प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपकभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदक-

काधिकरणत्वात् यद्यप्यकस्वविशिष्टत्वात् अथापच्छेदकतापच्छेदकसम्भन्धावविच्छेदत्व-
स्यात् अथावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्भन्धेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद-
सम्भन्धेन, शुद्धगगनत्ववद्विच्छिन्नाद्यवच्छेदेन तत्रद्वयच्छेदकधर्मवत्ताजानस्य ध्वन्यमति-
शब्दकत्वं स्वीकारेणोक्तपरिष्कारेणोक्तदोषोद्धारत् ।

मन्येवंरीत्या परिष्कारेऽप्याधेयात्वनिरूपितत्वव्यापकगगनाभावकालीनगगन-
साध्यकाभेदत्वपक्षकस्थले भाषेयत्ववृत्तित्वव्याप्यवत्तादृशगगनाभावेऽप्यासि, तथा-
भेदावसम्भन्धेन पक्षविशिष्टसाध्याभावकैरेव साध्यतया तस्याप्यस्यैव सत्यपिपक्ष-
यक्तमिति उक्तविशिष्टरूपकस्य एवेति दाष्यम्, विशेषावगाहिरवेन । प्रतिगन्धक-
त्वत्वादिप्राचीनमते उक्तविशिष्टस्यापि लक्ष्यत्वसम्भवात्; आप्तेयतावृत्तित्वनिरूपिता-
तियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यतिविशिष्टतत्तादृशगगनाभावे यातिव्यासि; तत्राप्या-
प्यवृत्तित्वविरहकालेऽपि प्रतिगन्धकत्वान्तरे भानाभावात्; एव प्रतियोगिवैयधि-
करण्यघटितव्यासिघटितदहासीनवरकपूर्वकप्रथमसम्भान्धोपादाने इहो घट्टिमा-
त्यप्र भाषेयतासम्भन्धेन हृदयव्याप्यवद्वहृदयमायान्यास्या तयानिवेशासम्भवात् ।
प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यासिघटितमाप्रेऽतिव्यासिध्व; एवमुपेयप्रतिगन्धकतावै-
शिष्ट्यस्य जन्यतावच्छेदकप्रकारतायामुक्तरीत्या निषेधो अलवद्दकालीनदोषो दधि-
भानित्यस्य तादृशद्वन्द्वित्वव्याप्यवद्वहृदयव्यापकत्वद्वयभावातिव्यासिध्व दुर्गासा सा-
द्विनि चेत् ? भवम्, प्रतिगन्धकताविशिष्टधर्मत्वस्यैव लक्षण्येन निरूपकत्वदोषो-
द्धारत् । प्रतिगन्धकतावैशिष्ट्यं आप्तेयतासम्भन्धेन, आप्तेयता स्वसामानाधिकरण्ये-
स्यादिभेदत्वत्वरवविशिष्टधर्मविशिष्टत्वसम्भन्धेन विच्छेदरवनिष्ठावच्छेदकभावप्रतियोगि-
ताकभेदत्वोभयसम्भन्धेन, स्वाधिकरण्यं धर्मं स्ववैशिष्ट्यं धर्मवैशिष्ट्यस्य पूर्ववत्, ।
भेदप्रतियोगितावच्छेदात्तस्य स्वविशिष्टजनकताविशिष्टत्वेराध्वत्वोभयसम्भन्धेन,
जनकतावैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकविपयतामून्यत्वसम्भन्धेन, तेन प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
घटितजलत्वपापकद्वयभावसमानाधिकरण्यजलत्वपापयद्वयभावसमागमकालीनकलव-
चूदे भातिव्यासि ।

यसु उक्तानिवासिवात्तथाय जनकताविशिष्टत्वं अप्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहाव-
च्छिद्यप्रतिगन्धकतानवच्छेदकस्यावच्छेदकाभावावच्छिन्नविपयतासम्भन्धेन विवक्ष-
णीयमिति, तत्र, इति दध्भभावन् प्रमेयत्वं प्रमेयत्वाभावविरथाहौ तत्रापिप्य्या-
पकत्वव्याप्तिसमानाधिकरण्यस्यैवद्वयादावव्याप्यैक्यया निवेशासम्भवात् । त-
त्रापिप्य्यापकत्वनिरूपितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्यत्ववद्वहीत्यादिनिश्चयस-
हिततत्रापिप्य्यापकत्ववद्वहीत्यादिनिश्चयस्याप्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकाले प्रतिगन्ध-
कत्वात् । जनकतायां प्रतिगन्धकतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपिततथाविधप्रतिगन्धकतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतिगन्धकतानिरूपितप्रतिगन्धकताविशिष्टप्रकारताविशिष्टत्वसम्भन्धेन ।

प्रकारतायां प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यमाधेत्वस्वविशिष्टत्व उभयसम्बन्धेन, आधेयत्वं स्वममानाधिकरणेत्यादिभेदधत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्पष्टम्, स्वैवंशेष्यं स्वरुपितप्रतिबन्धतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टत्वाधेयत्वान्यतरसम्बन्धेन, धर्मवैशिष्ट्यञ्च स्वायच्छिन्नव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वात्पर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्वावच्छिन्नावृत्तित्वत्पर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्वावच्छिन्नवृत्तित्वत्पर्याप्तावच्छेदकताकत्वत्वान्यतरसम्बन्धेन, आधेयता स्वममानाधिकरणोत्थादिभेदत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं स्वविशिष्टनिश्चयत्वसम्बन्धेन, निश्चये स्वैवशिष्ट्यं स्वविशिष्टाधिकरणतापिनिष्ठत्वसम्बन्धेन, अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदुनिरूपितत्वाधेयत्वसम्बन्धेन, आधेयता स्वविशिष्टप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वाश्रयनिरूपकविशेष्यतानिरूपितत्वस्याश्रयावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकशक्तिविशिष्टस्वरुपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकमकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, अधिकरणतावैशिष्ट्य निश्चये स्वाश्रयनिरूपकनिश्चयपिदिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन, निश्चये निश्चयवैशिष्ट्यमेकप्रणायच्छिन्नैकारतमवृत्तित्वसम्बन्धेन, विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वाधेयावच्छेदकतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्वरुपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वरुपितप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतापिशिष्टत्वसम्बन्धेन, प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन; तेन हृदो यद्धिमानित्यस्य बलवत्कृत्वव्याप्यबद्धत्वभाववत्कलवदादौ मानिभ्यासिः, यद्यप्येवं परिष्कारे गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनं गगनवदित्यत्र गगनवृत्तिवद्व्याप्यवत्तादृशगगननिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽस्यासिः, गगनावच्छेदकतया गृहीतधर्मवत्तानिश्चयस्याभाववाञ्छ गगनाभाववानिति निश्चयविशिष्टतादृशगगनवृत्तिरभाव इति विश्वत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापेक्षया अतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । तस्याश्च स्वावच्छेदकविषयताशून्यत्वगमनत्वेनासत्त्वात्, तथापि तादृशप्रतिबन्धतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टत्व स्वायच्छिन्नव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वत्पर्याप्तावच्छेदकताकत्वपर्याप्तापिशिष्टत्वस्वावच्छिन्नावृत्तित्वत्पर्याप्तावच्छेदकताकत्वविषयतावच्छेदकताकत्वविषयताविशिष्टत्वावच्छिन्नवृत्तित्वत्पर्याप्तावच्छेदकताकत्वविषयताविशिष्टत्वपूतदन्तमसम्बन्धेन, विषयतावैशिष्ट्यञ्च स्वरुपितत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन; इत्यञ्च भोक्तव्यासिः । यद्यप्युक्तप्रत्यक्षव्यप्यकस्थले तदृशगगनत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ववशात्पददृष्टे तादृशव्याप्यवद्भावविशिष्ट्यगते यातिरव्यासिः । एवं साप्याभावस्य साप्याभावत्वेनैव पक्षतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वव्याप्यवद्भावपदावस्थासिः, एवं पक्षतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाव्याप्यवत्ताप्यादौ, तथापि प्रकारतायां उभेदमतिबन्धकतावैशिष्ट्यतरिरेकान्यतरत्वघटकप्रथमसम्बन्ध-

स्वप्ने स्वप्निरूपितप्रतियोग्यतावच्छेदनीभूतप्रकारताविशिष्टत्वनिषेधात् । गगनाभाव
 पदभाववत्कालीनगगनाभावपत्रदभावविशिष्टत्ववत्कालीनगगनाभाववद्भावपदभावप्रति-
 योगित्वप्रकालीनगगनापक्षरूपगगनाभावकल्पे तादृशगगनरूपव्यापरीभूतभाव
 प्रतियोगित्वव्याप्यवद्गगने तादृशप्रतियोगित्वावच्छेदकतथा गृहीतधर्मवत्तानिश्चये
 प्रतियोग्यकलाभावेन निरुक्तान्यतरघटकद्वितीयसम्बन्धमात्रेण उल्लेखप्रतियोग्यकला
 वैशिष्ट्यस्य तस्यकारताप्यसम्बन्धेऽपि नाप्यासि, न वा तादृशाप्यासिवावगाय
 द्वितीयसम्बन्धो निश्चये निश्चयवशिष्टय तादात्म्येन निषेद्य व्यापकत्वस्य
 स्वरूपसम्बन्धेन विवक्षणे तादृशप्रतियोगियव्याप्याभाववद्दृष्टिसमूहनेऽनित्य
 सि, न वा पूर्वोक्तव्याप्यव, अपारताविशिष्टवत् स्वसमानाधिष्ठरणेस्वार्थिभे
 दपत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणच स्वविशिष्टनिश्चयवसम्बन्धेन, निश्चये स्व
 वैशिष्टय पूर्ववदेव बोधम् । नच उक्तरीत्या अन्यतरत्ववदकक्षितीयसम्बन्धनिषेधे
 स्वरूपसमवायवदभयसम्बन्धेन नभावसाध्यवत्सम्बन्धवच्छिन्नभावात्प्राप्यच्छिन्न
 प्रतियोगिताकाभाववत्स्वरूपसमवायवदभयसम्बन्धावच्छिन्नाभाववावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकाभाववत्साध्यव्याप्यवत्कालीनघटकस्यैव निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभाववावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकाभाववत्साध्यव्याप्यवत्तादृशघटे भविष्यासि-स्वरूपसमवायवदभयसम्ब-
 न्धावच्छिन्नभावाव्याप्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताया उल्लेखप्रतियोग्यकलातानि
 निःशयतावच्छेदकत्वात्, एव घटे गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनस्य साध्यवद्गग-
 नाभाववद्भाववद्दृष्टिगगनाभावव्याप्यवद्घटे सानिव्यासिरिति वाच्यम्,—प्रतिशब्ध
 तावच्छेदनीभूतप्रकारताया प्रवृत्तानुमितित्वव्यापकत्वनिषेधेन उक्तदोषोद्धारात् । न
 चैवमपि हृदो वह्निमानिलत्र बहुधरावद्यप्यवह्वयभावव्याप्यवद्भूदेऽतिव्याप्ति, भेद
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे उल्लेखप्रकारतावैशिष्टय प्रतिशब्धतायां स्वनिरूपितवि-
 शेष्यतावच्छेदकत्वविशेष्यकत्वावच्छेदकत्ववच्छिन्नप्रकारतानुमिति-व्यापकत्ववि-
 शिष्टान्तरविषयकत्वाव्यापकत्ववदभयसम्बन्धेन निषेद्य उक्तानिव्यासिवारणे चापे-
 यत्वं आधेयत्वाभाववदित्यत्र आधेयवृत्तित्वव्याप्यवद्भावेयत्वे अव्यसिरिति वाच्यम्,
 निरुक्तान्तरसामान्यान्तर्गतप्रयमसम्बन्धवद्भावादेव तस्यव्याप्यत्ववत्काशात्, अत्र
 एव तत्साधक्याच्च, गर्भेय सति हृद् काशानमपवह्निमानिलत्र बहुधराभाववत्तादुद्धि
 प्रति काशानमपवह्वयवच्छेदेन गृहीतधर्मवत्तानिश्चयस्य प्रतिशब्धतरये भट्टाचार्यसम्म-
 त्यदर्शनात् । बहुधराभावव्याप्यवद्भूदेऽप्यहो तादृशप्रतिशब्धतावच्छेदकप्रकारतावैशि-
 ष्यवत्तरि तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्योतिनिषेदस्य नावश्यवत्त्वान्, कन्यया बहुध-
 राभावव्याप्याभावकालीनवह्वेस्ताध्यवये सप्रतिपक्षोक्तव्यवर्तित्वात्तेऽव्यवर्तित्वविरति
 वाच्यम्,—चन्द्रनारायणभट्टाचार्यप्रभृतिभि बहुधरासामान्याभाववत्तादुद्धि महानतीप-
 चक्षिणाप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिशब्धवत्त्वदर्शनं च निरुक्तज्ञानप्रतिशब्धताया रूपि
 रादुपुनतवाप्य, एतदभिप्रायणीव हि घटकालीनो यो बहुधराभाव तमाव्याप्यव-
 द्भूदेऽनित्यव्यासिरिति परिरक्तम् । न चैव सति घटकालीनवह्वयभावव्याप्यवद्भूदेऽप्येता

धरेणैकताकप्रतियोगिताकमेदवत्वस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावत्त्वपुत्रदुभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाशान्ताभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । धर्मवैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं स्पष्टम् । द्वितीयसम्बन्धपदकस्वाधिकरणत्वं स्वावच्छिन्नविषयकनिष्ठयवत्त्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्राश्रयत्वस्वविशिष्टजनकताश्रयत्वउभयसम्बन्धेन । जनकतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टपक्षप्रहरानवच्छिन्नविशिष्टसाध्यप्रहरानवच्छिन्नविशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यप्रहरावच्छिन्नप्रतियोग्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायुक्तिप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । प्रकारतावैशिष्ट्यञ्च स्वरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतासाधनयुक्तिप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । भाष्येयता पूर्वोक्तसम्बन्धावच्छिन्ना । प्रतिबन्धकतायुक्तिवत्त्व प्रकारतायां स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वस्वविशिष्टत्वान्यन्तरसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वाच्छिन्नप्रतियोगिताकमेद्विनिरूपितत्वसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वविशिष्टनिष्ठयवत्त्वसम्बन्धेन । निष्ठये स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्टनिष्ठयविशिष्टत्वस्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वउभयसम्बन्धेन । निष्ठये स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्टवच्छेदकताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । अवच्छेदकतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वाध्ययवत्स्वरूपकभेदप्रतियोगिस्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितोभयसरसम्बन्धेन । प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वाध्ययवच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वविशेष्यनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रवृत्तभयसम्बन्धेन । अवच्छेदकतावैशिष्ट्यञ्च निष्ठये निरूपकत्वस्वरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वमन्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाष्ययावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नवच्छेदकताकप्रियोप्यताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठवच्छेदकताकप्रतियोगिताकमेदवत्वोभयसम्बन्धेन । निष्ठये निष्ठयवैशिष्ट्यञ्च पृक्क्षणावच्छिन्नप्रकारमवृत्तशोभयसम्बन्धेन । विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्स्वाश्रयावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । विशेष्यतावैशिष्ट्यं निरूपकत्वस्वरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वमन्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाष्ययावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठवच्छेदकताकप्रतियोगिताकमेदवत्वोभयसम्बन्धेन । अन्वयतराप्यपदकल्पयैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वविशिष्टनिष्ठयवत्त्वसम्बन्धेन ।

सम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन ।
 स्वाधिकरणत्वं स्वावच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । द्वितीयसम्बन्धनिवेधान्न भेदप्रतियोगि-
 ताप्रतिपक्षानिर्वाहः ।

अथवा द्वितीयसम्बन्धं परित्यज्य जनकतायां स्वावच्छेदकविषयताशून्यता-
 सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयताख्यापकत्वं निवेश्यम् । न चैवं निवेशे एकरूपरूपेण
 जनकतापक्षे जलव्यापकवह्नयभावसमानाधिकरणजलशैवालसदापकवह्नयभावसमाना-
 धिकरणजलशैवालभयवह्नये जलव्याप्यवह्नयभावसमानाधिकरणजलवच्छैवालव्या-
 पकवह्नयभावसमानाधिकरणशैवालवह्नये चातिव्याप्तिरिति पाप्यम् ।—उच्यतेद्वितीय-
 सम्बन्धनिवेशपक्षे उक्तदोषानवकाशात् । तदनिवेशपक्षेऽपि अधिकरणतावशिष्टप्रका-
 रतावशिष्टत्वसौम्यं लक्षणत्वेन उक्तदोषानवकाशात् । प्रकारतायासधिकरणतावैशिष्ट्यं
 स्वाध्ययप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितताभेदात्प्र-
 यसम्बन्धेन । अपोयता स्वमयामाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्ववशिष्टधर्मवशिष्टत्वसम्ब-
 न्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदत्वोभयसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं
 स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वात्, वच्छेदकावच्छिन्नप्रकार-
 तात्तास्तिनिष्कल्यसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यतिष्टिप्रतिबन्धकता-
 ध्यात्वस्वाध्ययवशिष्टजनकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतायां स्ववैशिष्ट्यं भा-
 येयतासम्बन्धेन । अपोयता स्वनिरूपितप्रकृतानुमितित्वत्त्वात्प्रकप्रतिबन्धकतावच्छे-
 दकावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावृत्तिप्रकारतावृत्तित्वस्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकभेदनिरूपितत्वस्वमयानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्व एतन्नित्यसम्बन्धेन । प्रति-
 बन्धकतावृत्तित्वं प्रकारतायां भवत्यम् । तृतीयसम्बन्धे स्वाधिकरणत्वं स्वरूपसम्ब-
 न्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्वाध्ययवशिष्टत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं स्वनिरू-
 पितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावत्वावच्छिन्नप्रकारतासाध्यनुमितित्वस्याप्यप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतात्—
 सम्बन्धेन । तृतीयसम्बन्धनिवेशान्न न प्रतियोगिकैवधिकरणव्यतिष्टितयातिप-
 दितवद्वर्धमाद्येऽतिर्वाहः, न वा वृद्धवत्त्ववद्वत् अभावविविशिष्टयापक-
 मामाग्न्यवाभाववालीतभामान्यत्ववानित्यत्र विशिष्टयामान्यत्वाभाववदाप्यद्वय-
 त्वाभाववद्वृत्तिभिसत्तादृशवदे जलवह्नयो वद्विमानित्यत्र वद्वयभादभ्याप्यज-
 लव्याप्यवदादृशवदेऽतिव्याप्तिः, जनकतायां प्रकारतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपि-
 तविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
 कारतासाध्यनुमितित्व्यावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वसम्बन्धेन । धर्मं प्रकारतावैशिष्ट्यं
 स्वविशिष्टप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । प्रतीतो स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविशे-
 ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताक-

रवसाध्याय विउत्तरवनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगीयतावभेदपक्षस्यैव दिष्टजनकतावि-
 शिष्टरसम्भावावच्छिन्नस्यनिष्ठप्रतियोगिताकाल्यन्ताभावबोधयस्यसम्भवेन । जनकता-
 यो स्वविशिष्टस्य स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वसम्भवेन । स्वाधिकरणत्व स्वनिष्पित
 विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतादिद्विपितस्वावच्छेदनायच्छिन्नप्रकारताशास्त्रिज-
 यत्सम्भवेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्वावच्छेदकप्रियताद्वान्यत्वसम्भवेन ।
 जनकतायै निष्ठं पूर्णवत् । भर्मवैशिष्ट्य रमेत्यादिरसम्भवेन । भेदप्रतियोगिताव-
 छेदक व स्वीरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धप्रतामम्भवेन । यद्द्वयभाव-
 व्याप्यसौवाल्यवद्भूदो बह्वयभाववानिहनुमितिजनकतामादाय यद्द्वयभावव्याप्यजलव
 सादृशहृदे प्रमेयहृदो बह्वयभाववानित्यनुमितिजनकतामादाय यद्द्वयभावव्याप्यवद्वय
 मेयहृदे घातिव्याप्तिवद्वा उक्तवृत्तयसम्बन्धनिषेधादेव वृत्तोरसारिता वेदितव्या ।
 इत्यथ यद्द्वयभाववद्द्वयभावव्याप्यव्याप्यवरजालीभेदो यद्विमात्रित्यत्र यद्द्वयभाव
 व्याप्यव्याप्यवत्तादृशहृदेऽतिव्याप्तिश्च, यद्द्वयभावव्याप्यव्याप्यवान् यद्द्वयभाववान्
 यद्द्वयभावव्याप्यव्याप्यवान् तादृशो हृद, घटाभावव्याप्यव्याप्यवान् यद्द्वयभाववान्
 घटाभावव्याप्यव्याप्यवाच तादृशो हृद् इति निश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वानु-
 पगमेन उक्तवृत्तयसम्बन्धाभावादेव पारपीया । यद्द्वयभावव्याप्यव्याप्यवद्द्वयभाव
 यद्द्वयादावतिव्याप्तिस्तु निरुक्तवृत्तयसम्बन्धाभावात् निरुक्तत्वा निश्चिदान्तरापदित-
 रभावात् न सम्भवति । न चैव वृत्तयसम्बन्धनिषेधो अभावाविशिष्टव्यापकमानाद्य-
 स्वाभावकालीनमात्रावाभाववानित्यत्र तादृशसाध्याभावाभाववद्वृत्तिमत्यक्षाध्या
 त्तिरिति वाच्यम्, नानासम्बन्धयथाहितिधयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमे-
 चाशेषवत् । प्रतियोगिवैयर्थिकरण्यपदितव्याप्तिवद्वयभावव्याप्यवद्द्वयभाववद्द्वय
 धानित्याप्तिस्तु निरुक्तविशिष्टान्तरापदितत्वाभावादेव पारपीया । वृत्तिव्यापकग-
 गनाभावकालीनगगनपक्षगगनसाध्यकस्थले उक्तानियामि तद्व्यवहितपूर्वोक्तानि
 ध्यातिस्य उक्तविशिष्टान्तरापदितत्वाभावादेव निवारिता । इदो वद्विमात्रित्यत्र घटा-
 लीनबह्वयभावाभाववद्वृत्तिमत्यक्षेऽतिव्याप्ति स्त्वन्वाभाववदेव शक्ति । तच्छरिरे
 बह्वयभाववत्तोरप्रवेत्तात् । न च तदभाववत्तोरप्रवेदोऽपि तत्तिर्णयस्य तद्द्वयादुद्वि
 दिरोधित्वमावश्यकम्, अन्यथा महानसीयवद्विव्याप्यवत्तोरप्रमर्शकाले उक्तपरमर्शे
 च सति सदायाकारानुमितिर्दुर्बारा स्वादिति वाच्यम्, सदायाकारानुमित्यापत्तिवार
 णार्थेय, कश्चिद्विद्विद्यजनकतावच्छेदकत्वस्य एवविद्वत्पदत्वान् । प्रकारान्तरेण प्रतिबन्ध
 कत्वे ध्यापिते सति तत्पदितवच्छेदकाप्रत्यक्षता हि सदायाकारानुमितिर्निवारिता
 मन्धकृता । अन्यथा ' परेति'त्वादिना सदायाकारानुमितिस्यापत्त महाध्यायानु-
 पपन्न स्यात् । एतदापार्थेय तादृशकपिसयोगाभावव्याप्यवत्ताप्रामस्यपि प्रतिबन्धकत्व
 वरूपनसम्भवान् । एव तादृशनिश्चयस्य मगिन्नप्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वोपगमे सा.
 मान्यलक्षणत्वं पर्यवपञ्चकबह्वयभावसाध्यकस्थले एवैवैयवद्विव्याप्यवत्तयत्तानित्यथा-
 ति । अस्तु वा उक्तनिश्चयस्य विरोधित्वम्, तापत्तानि नोपातिव्याप्तिरिच्छामिरेव

वारणायाः जननार्थां विशिष्टान्तरविषयकरणवच्छिन्नस्वनिवेशेऽपि भ्रष्टा दुर्धर-
 स्वात् । उच्ये विशिष्टान्तराद्यदित्यवनिवेशेन तद्धारण तु विन्ययम् । इदवावच्छेदेन
 घटकालीनवह्नयभावावागाहिगो निश्चयस्य घटकालीनवह्नयभावत्वावच्छिन्ने इदवाव-
 च्छिन्नत्वापगाहितेऽपि उत्तरीत्यवलम्बने प्रतिबन्धकत्वानपायात् । तस्याश्च विशिष्टा-
 न्तरविषयकरणवच्छिन्नत्वात् । चन्द्रनारायणादियस्तु तस्य प्रतिबन्धकरवाहीकारे-
 ऽपि तादृशविशिष्टस्य सप्रतिपक्षरूपत्वस्वीकारात् तत्पक्षे न कोऽपि दोष इति तत्पक्ष
 एव समीचीनतया धनिभाति । न चैवंविधविशिष्टान्तराद्यदित्यवनिवेशे अनुबोधि-
 तात्मबन्धेनभावविशिष्टस्यापकरणभावकालीनगानसाध्यकाभावपक्षवस्थले न-
 भावावृत्तिव्याप्यतश्चचित्त्ववत्तादृशगगनेऽप्यासि, तत्राभिव्यथापकरणानिर्दि-
 भागस्य विशिष्टान्तरत्वादिति शङ्का सम्भवतीति वाच्यम्,—अभावावृत्तित्वागगन-
 स्य गगनत्वाद्यदित्यभावरूपविशिष्टान्तराद्यदित्येन सामान्यलक्षणानामान्ततया तस्य
 पारवत्तास्वीकारेण निरन्यविशिष्टस्य सप्रतिपक्षरूपत्वस्वीकारात् । अन्यथा उच्ये
 विशिष्टान्तराद्यदित्यवनिवेशपक्षेऽपि उक्त्याभावेर्बुर्वावात् । न च विशिष्टान्तरवि-
 षयत्वाव्याप्यत्वं तस्यापकमित्याच्यम्, अपापकत्वञ्च स्वरूपस्वनिरूपितप्रतिषेधपता-
 च्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्धकनिरूपितप्रतिबन्धत्वोभयसम्बन्धेन । इत्यस्य नोक्तविशि-
 ष्टे सामान्यलक्षणव्याहृतिः, गगनत्वाद्यदित्यविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रवृत्तानुमित्यप्रति-
 षेधत्वात्, इत्यस्य मुन्द्रवद्विमद्विमत्कालीनपर्यतस्मुन्द्रवह्नयभाववानित्यत्र मुन्द्र-
 पद्विमगादिसपर्यतरूपवाधेऽपि नाप्यासि, पद्विमग्न तादृशपर्यत इति ज्ञानस्य
 प्रवृत्तानुमित्यप्रतिषेधत्वेन तस्य विशिष्टान्तरत्वासम्भवापिति वाच्यम्,—यद्दृशभावा-
 यामुन्द्रवह्नयभाववत्कालीनस्मुन्द्रवद्विमद्विमत्कालीनपर्यतस्मुन्द्रवह्नयभाववान् इ-
 त्यत्र मुन्द्रवद्विमत्तादृशपर्यतरूपवाधान्यासिस्त्वन्तत्पारवत्तात् । पर्यतव्याप्यच्छेदेन
 घट्टिरद्वित्वसामानाधिकरूपेण पर्यतावृत्तिवयोरविरोधेन पर्यताव्याप्यच्छेदेन घट्टेस्या-
 प्यभवे घट्टित्वसामानाधिकरूपेण पर्यतावृत्तिव्येवाभावत्वावच्छेदेन निरन्तरग-
 साध्यकस्थलेऽपि तादृशगगनत्वसामानाधिकरूपेणभावावृत्तिवत्तादोषवत्ता निरन्-
 रीत्या विशिष्टान्तराद्यदित्यवपरिष्कारे तस्मान्निश्चासिर्बुर्वासा स्यादिति विशिष्टान्तरवि-
 षयकज्ञानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताद्यून्यज्ञानविपर्ययात्कालक्षयताया एवागत्या वाच्यवर्णी
 यत्वात् । साह्यरभृत्ताद्यर्थाङ्गिरनुपदमेव तथोक्तव्यान् । निरुक्तस्य विशिष्टान्तरवि-
 षयताद्यदित्यसामान्यलक्षणपरिष्कारे भेदाद्यविशिष्टाभावात्पक्षव्यथितस्याप्येव दुर्ध-
 रत्वात् अभावाव्याप्यवत्तायोगेन यथान्यत्रावृत्तज्ञानसामान्य रयोगेन गगनवद्विगतस्य
 तादृशविष्टगगनाभाववत्तादृशज्ञानात्मवत्ताद्यदित्यव्याप्येव । परापि जलव्या-
 पकत्ववत्तावत्ताङ्गि नद्वयो पद्विममित्यत्र यद्दृशभावाव्याप्यत्वात्तादृशद्वि-
 षयताव्याप्यवत्ता, तथापि यद्दृशव्याप्यत्वविषयकविशये धर्मेतिविष्टान्-
 त्रविशेषेण गगनेन तादृशविष्टव्याप्यनिर्वर्तनीया । धर्मैतिविष्टव्या-
 सानिरुद्धपर्यतबन्धेन । प्रसारतायां स्वयंविष्टव्याप्यवत्ताव्याप्यवत्ता-

धारणाया, जनकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि भ्रष्टा कुर्वी-
 त्वात् । उज्ज्वे विशिष्टान्तराघटितापनिवेशेन तद्धारणं तु चिन्त्यम् । इदमावच्छेदेन
 घटकालीनवह्यभावावगाहिनो निश्चयस्य घटकालीनवह्यभावत्वावच्छिन्नो इन्द्रवाव-
 च्छिन्नत्वावगाहितेऽपि उच्चरीत्यवलम्बने प्रतिबन्धकत्वानपायात् । तस्याश्च विशिष्टा-
 न्तरविषयवत्त्वानवच्छिन्नत्वात् । चन्द्रनारायणादिमिस्तु तस्य प्रतिबन्धपरवाहीकारे-
 ऽपि तादृशविशिष्टस्य सम्पत्तिपक्षरूपत्वस्वीकारात् तस्यैव न कोऽपि दोष इति तत्पक्ष
 एव सर्वाचीनतया प्रतिभानि । न चैवंविधविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे अनुयोगि-
 त्तामन्वयेनाभावविशिष्टस्यापकगमनाभावकालीनगगनसाध्यकाभावपक्षस्थले अ-
 भावावृत्तिव्याप्यतश्चकित्त्वत्तादृशगमनेऽप्यासिः, तस्यैकत्वयापकत्वानिरिक्त-
 भासास्य विशिष्टान्तरत्वादिनि दाह्या सम्भवतीति वाच्यम्,—अभावावृत्तित्वाद्गगन-
 स्य गगनवापटितभासरूपविशिष्टान्तराघटितावेन सामान्यलक्षणान्तरान्ततया तस्य
 वापत्वान्तीकारेण निरुक्तविशिष्टस्य सत्यतिपक्षरूपत्वस्वीकारात् । अन्यथा उज्ज्वे
 विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेऽपि उक्ताभ्यामेतुर्वीर्यात् । न च विशिष्टान्तरवि-
 षयत्वाभ्यापकत्वं तस्यापकचित्त्वम्, स्थापकत्वञ्च स्वरूपस्वरूपरूपितमतिवधत्वाव-
 च्छेदावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानिरूपितप्रतिबन्धत्वोभयसम्बन्धेन । इत्यत्र नोक्तविशि-
 ष्टे सामान्यलक्षणव्यावृत्तिः, गगनवापटितविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रवृत्तानुमित्यप्रति-
 यत्त्वान्, इत्यत्र सुन्दरवह्यमहद्विमत्कालीनपर्वतसुन्दरवह्यभाववानित्यत्र सुन्दर-
 वह्यमत्तादृशपर्वतरूपज्ञातेऽपि नाप्यासिः, वद्विमान् तादृशपर्वत इति ज्ञानश्च
 प्रवृत्तानुमित्यप्रतिवधत्वेन तस्य विशिष्टान्तरत्वासम्भवारिति वाच्यम्,—वह्यभाव-
 वात्सुन्दरवह्यभाववात्कालीनसुन्दरवह्यमहद्विमत्कालीनपर्वतसुन्दरवह्यभाववान् इ-
 त्यत्र सुन्दरवह्यमत्तादृशपर्वतरूपवाधान्यातेस्तावताप्यवधारणात् । पर्वतवापच्छेदेन
 वद्विमत्तादृशसामानाधिकरण्येन पर्वतावृत्तित्वयोरधरोधेन पर्यतवावच्छेदेन वह्यस्या-
 ध्याये वद्विमत्तादृशसामानाधिकरण्येन पर्वतावृत्तित्वसैवाभावावच्छेदेन निरुक्तता-
 मापकत्वमेऽपि तादृशगगनत्वसामानाधिकरण्येनाभावावृत्तित्वस्यादोषतया निरु-
 रीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वपरिच्छारे तद्वानिन्द्रासिपुर्वीरा स्यादिति विशिष्टान्तरवि-
 षयज्ञानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वानुपपन्नविषयमात्रस्यादृश्यताया एवाभावा आशयणी-
 यत्वात् । सादृशमहात्कार्यादिमित्यनुपपत्तमेव तथोक्तत्वात् । निरुक्तरीत्या विशिष्टान्तराघ-
 टितत्वघटितसामान्यलक्षणपरिच्छारे मेयत्वविशिष्टायाधारण्याद्वनित्यवाप्येन कुर्वी-
 रत्वात् भ्रष्टासाध्यवत्त्वानुपपत्तेन गगनप्रकारकज्ञानसामान्य सत्योपेन गगनवद्विषय मेय-
 त्वविशिष्टगगनभावावत्तादृशज्ञानसामान्यवाप्यतिव्याप्येन । एतदपि जलस्या-
 पकत्वञ्च भावकानि नह्यो वद्विमानित्यत्र वह्यभावस्याप्यत्रत्यतादृशान्ति-
 श्यापित्यसम्भवति, तथापि पद्विरूपावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वनिश्चये धर्मविशिष्टान्य-
 त्वविशेषमज्ञानेन तादृशावच्छिन्ननिर्दिष्टनीत्या । धर्मविशिष्टवह्य स्वविशिष्टवह्य-
 तानिरूपणमन्वयेन । प्रारत्तायां स्वविशिष्टवह्य स्वावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नप्रदा-

‘हसप्रतिपक्षेऽपि दत्त एवातिव्याप्तिवारणसम्भवे प्रतिबन्धकतायामपि विशिष्टान्तरा-
घटितायै विफलमिति वाच्यम्, प्रतियोगिवैयधिकरणघटितवद्ब्रह्मण्यभावस्याप्यवद्ब्रह्म-
भाववद्ब्रह्मण्येव गतिवारकतया तत्सार्थकत्वात् । अत एव जनकतामात्रे तद्विधेदानमपि
कुरोत्सारितम् । यदि च स्वरूपसम्बन्धेनैव विशेष्यद्वये जनकतायां व्यापकत्वं निवे-
द्य जनकत्वप्रतिबन्धकत्वं उभयस्मिन् विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं निवेद्यत
ह्युच्यते, तदा तथा स्वरं निवेद्यताम्, जनकतामात्रे तद्विधेदानसम्मत एव शत-
कोटिकृता इतरेषां च निर्भरात् । एवं जनकतामात्रे तथानिवेदो प्रतियोगिवैयधिकर-
णघटितवद्ब्रह्मण्यभावभावव्यापकीभूताभवप्रतियोगिवद्ब्रह्मण्यभाववद्ब्रह्मे, एवं आद्येयत्वं
अभाववद्विरूपितावाभाववद्वद्ब्रह्मण्यभाववद्वद्ब्रह्मण्यभाववद्वृत्तिमपक्षे चातिव्याप्तिर्बुद्ध्या स्यात् ।

एतेन जनकतायां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य उत्प्रेयप्रकारतावच्छे-
दकावशिष्टाभाववत्तद्वृत्तिप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य वा निवेदोऽपि न निस्तारः,
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य जनकतायां निवेदो सत्यन्तवैय-
ध्यायः । सम्भवति सार्थक्ये वैयर्थ्यापरपर्यायतात्पर्यं ग्राह्यव्यकरणानाया अन्यायभावात् ।
एवं आद्येयतावच्छेदेन अभाववद्विरूपितत्वाभावसाध्यकत्वले प्रतियोगिवैयधि-
करणघटितानुमापवद्विरूपितत्वाभावव्यापकीभूताभवप्रतियोगी अभाववद्विरूपित-
त्वव्याप्येयत्वे, एवं भदो वृत्तिमन्त्रिण इत्यत्र प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकता-
घटितवृत्तिव्याप्यत्ववद्ब्रह्मण्यभाववच्छेदे चातिव्याप्तिर्बुद्ध्या स्यात् । एवं यावन्तरसम्बन्धाः
प्रसिद्धाः तत्तासम्बन्धेन वृत्तिव्यापकवृत्तिव्याप्यप्रमेयत्वकालीनघटपक्षकवृत्तिमन्त्रे
साध्यकत्वले वृत्तिव्याप्यप्रमेयत्वव्याप्यवत्तावच्छेदे अतिव्याप्तिः, तावच्छेदे
वृत्तिव्याप्यप्रमेयत्वाभाववत्तावच्छेदे तत्तासम्बन्धेन वृत्तिमन्त्रिणत्वस्य एवम् एवम्
प्रतिबन्धकत्वापेक्षया यद्विरूपितव्याप्यवच्छिन्नवृत्तिप्रकारकतावच्छेदवितोषकत्वित्वा-
त्वेन साध्यवद्वृत्तितरूपेण प्रतिबन्धकत्वोपगमेन उत्प्रेयप्रकाराभाववत्तावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतायां एकत्वेन जनकताव्याप्यप्रमेयत्वे तन्नजनकताव्यापकत्वापेक्षे ; मन्त्रप्रतिबन्ध-
कताव्याप्यत्वस्य च तत्र सत्त्वात् प्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वव्यापक-
त्वनिवेशानन्तरेण उत्तानिव्याप्तेरशक्यपरिहारतया जनकतामात्रे तद्विधेदानप्रत्यापत्ताया
असम्भवात् ।

अद्यत्वेनार्थेन सत्यन्तप्रतिबन्धकतायां पूर्वोक्तद्वितीयसम्बन्धनिवेदो तत्त-
त्तासम्बन्धेनाभावविशिष्टव्यापकताभावकालीनतावच्छेदकतावच्छिन्नवृत्तिमन्त्रे
द्वितीयवृत्तिव्याप्यत्ववद्वृत्तिमन्त्रेऽतिव्याप्तिः, अतो जनकतायामेव उत्प्रेयप्रकारा-
भाववत्तावच्छिन्नप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वं निवेद्यम्, इत्यत्र तथानिवेदो इदो वृत्तिमन्त्रि-
त्यत्र ब्रह्मण्यभावव्याप्यत्ववद्ब्रह्मण्यभाववद्ब्रह्मे एव रूपेण जनकत्वानुपगमापक्षे वृत्तिव्या-

पक्षगगनाभावकालीनगगनपक्षकगगनसाध्यकस्थले प्रतियोगिवैयर्थिकरण्यघटितगग-
नाभावव्याप्यतद्वाकित्ववत्तादृशघटे, आधेयतावावच्छेदेनाभाववधिरूपितत्वाभावस्य
साध्यत्वे तादृशसाध्यवद्वृत्तिमत्पक्षे, एवमन्यशाप्यतिव्याप्ति जनकताभागे विशिष्टा-
न्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेदो सम्भवति । न च स्वावावच्छेदका-
भावस्वच्छिन्नविषयतात्वसम्बन्धेन जनकताया व्याप्यत्वस्य धवरच्छेदकता
सम्बन्धेन प्रतिशान्धकताया व्यापकत्वविवक्षणाद्यैतद्दोषावनाश इति चाध्यम्, एव-
मपि आध्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहनाले बद्धयभावाभाववत्तावुद्धौ बद्धयभावव्याप्यव-
द्धयभाववत्ताज्ञानस्यापि प्रतिशान्धकताया नस्याध्याप्यच्छेदकत्वाम्बन्धेन स्वावच्छे-
दकाभाववावच्छिन्नविषयतायामक्षन्त्वेन तावताप्युक्तविद्यासंरतिराकरणम् ।
न च स्वावच्छेदकाभाववावच्छिन्नविषयतात्वस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन व्याप्य-
त्वस्य स्वरूपावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन व्यापकत्वस्य विवक्षणेनोक्तदोष
इति चाध्यम्,—एवमपि 'इदपक्षकवद्धिमाध्यकस्थले बद्धयभावव्याप्यव्याप्यवद्धय-
भाववद्भूदे, जलसामानाधिकरण्याभाववद्वैत्यत्र सामानाधिकरण्याव्याप्यजलव्या-
प्यवनाले चानिव्याप्ते । एतद्भूदो बद्धिमानित्वत्र जलवद्भूद्व्यप्यवद्धय-
भाववज्जलवनि, साधेयतावच्छेदेन स्वरूपसम्बन्धेन बद्धयभाववद्वभाववधिरूपित-
त्ववत्कालीनबद्धिमाध्यकस्थले तादृशबद्धयभाववद्वृत्त्यभाववद्वृत्तिमद्भावेपरत्वे चानि-
व्याप्ते । यदे च प्रतिशान्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवे-
दोऽपि बद्धयभाववद्बद्धयभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनवद्पक्षकवद्धयसाध्यकस्थले व-
द्धयभावव्याप्यव्यप्यवत्तादृशभूदे, एवमभावविशिष्टव्याप्यवत्सामान्यत्वाभावकालीन-
सामान्यतरससाध्यकस्थले तादृशसामान्यत्वाभावव्याप्यवद्भवाभाववद्वृत्तिमद्भूदे, एव-
मभावविशिष्टव्यापकगगनाभावकालीनगगनसाध्यकस्थले तादृशगगनावृत्तितरंगाप्य-
तद्वाकित्ववद्वृत्तिमद्गगने चातिव्यस्तित्वावस्थायां पूर्ववद्विशेष्यदणपरिष्कारभावावश्यकत-
याऽसम्भवेऽपि नोक्तदोष इत्युच्यते, तथा भवन्मते जलवद्भूदकालीनभूदो बद्धिमानि-
त्यत्र बद्धयभावव्याप्यवत्तद्व्याप्यवत्तादृशभूदेऽतिव्याप्ते । प्रतिबन्धव्याप्यां विशि-
ष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेदोऽपि नोक्तदोष इत्युच्यते । एवं जलवद्भूदव्याप्य-
वद्बद्धयभाववज्जलवद्भादौ चोक्तविद्यासंरवारणार् सत्यन्तवैयर्थ्यात् । असम्भवे
सैयत्त्वविशिष्टसप्रतिपक्षानिव्याप्तिरावच्छेदकतयैव तत्सार्थकत्वात् ॥

॥ इत्यलम् ॥

कांच्यां—श्रीसुदर्शनमुद्रायन्त्रालये ऋच्याणि पुस्तकानि.

वैदिक ग्रन्थाः ।		नं	नाम	रु	आ		
नं.	नाम	रु	आ				
१.	श्रीसूक्तभाष्यम्	०	२	१६.	यत्तिलिङ्गसमर्थनम्	०	४
२.	पुरुषसूक्तभाष्यम्	१	०	१७.	प्रपन्नपारिजातः	०	४
३.	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	३	०	१८.	न्यायभास्करः	}	१
४.	सन्ध्यावन्दनभाष्यम्	०	८		(जगन्निध्यात्वसण्डनप)		
वेदान्त ग्रन्थाः ।				१९.	भेदवादःतरकतुन्याय	}	०
५.	शतदूषणी भा-१	४	६		विचारश्च		
६.	शतदूषणी भा-२	३	१२	२०.	दृश्यत्वानुमाननिरास	}	०
७.	शतदूषणी भा-३	३	१२		वादःमोक्षकारणतावादश्च		
८.	शतदूषणी भा-४	३	१२	२१.	कार्याधिकरणवाद. भा १	०	१०
९.	भगवद्गीता प्रतिपदा	}	२	२२.	कार्याधिकरणवाद भा २	१	०
	र्थविवरणसहिता						
१०.	भगवद्गीता-वरवरमुनि	}	२	२३.	कार्याधिकरणत्वम्	०	१४
	व्याख्यासहिता						
११.	गीतार्थसंग्रह-रक्षया	}	०	२४.	श्रीरामानुजसि	}	१
	सहितः						
१२.	सर्वनिर्णयः	}	०	२५.	श्रुतितात्पर्यनिर्णयः (यन्त्रस्थः)	}	१
	(शैववैष्णववाद)						
१३.	सिद्धान्तचिन्तामणिः	०	१२	मीमांसा ग्रन्थाः ।			
१४.	पाराशर्यविजयः	}	४	२६.	माहुरदस्यम्	१	८
	(प्रथमाध्यायप्रथमपादः)						
१५.	वेदान्तविजय. [सुरु-	}	(२७.	मीमांसापादुक्ता	०	५
	विद्याविजयः, ब्रह्मविद्या-						
	विजयः, सद्द्विद्याविजयः,			२८.	मीमांसाकौस्तुभ भा १	१	४
	अद्वैतानुशाविजयः, पारे-			२९.	मीमांसाकौस्तुभ भा ४	१	६
	कशवजयः]			३०.	मीमांसाकौस्तुभ भा ५	१	६
				३१.	सेधरमीमांसा	१	१४
				न्याय ग्रन्थाः ।			
				३२.	प्रामाण्यवादः	१	४
				३३.	अवच्छेदकानिर्णयः	०	१५

